

Жарінь. Зупинись, подорожній!

Автор:

Роман Іваничук

Жарінь. Зупинись, подорожній!

Роман Іванович Іваничук

Роман Іваничук. Зібрання творів (Фоліо) #3

Роман Іваничук (1929–2016) – відомий український письменник, лауреат премії ім. А. Головка, Національної премії України ім. Т. Шевченка та ін. У його творчому доробку понад п'ятнадцять історичних творів, якими письменник заповнює білі плями в нашій історії.

«Жарінь» (1964) – заключна книга трилогії «Край битого шляху» (1962) – розповідає про долю ровесників автора, про їхні пошуки вірного шляху боротьби зі злом, про ті круті дороги, що ними йшла в буремні військові роки галицька молодь до пізнання істини, а також про складний процес сприйняття і несприйняття радянського ладу галичанами.

Також до видання увійшла повість Р. Іваничука «Зупинись, подорожній!», що була задумана як епілог до трилогії «Край битого шляху» і в якій авторові, як він сам зауважував, вдалося вперше переступити межу страху і назавжди скинути спокусу кон'юнктури.

Роман Іваничук

Жарінь

Зупинись, подорожній!

Жарінь

Роман

Се ж остатня війна, се до бою

Чоловіцтво зі звірством стає!

I. Франко

Перша частина

I

Заколосився травень рум'яним світанком, напучнявілі жита несміливо
вклонилися тугими вусиками до землі, струсив росяну пергу з м'якорунних вівсів
перепелиний передзвін.

Ранок розглянувся по ланах, що попливли від тракту аж до зарінку над Прутом,
придивився до узбіч за гостинцем, і звелись здивовано бровами рожеві хмаринки
на обрії: чому нема людей на полі, чому спить Дідицький виселок і Загайпілля
дрімає за лісом, ніжиться у міцному світанковому сні?

Тільки пастушка вивела на росу коровину і сонно – бо ж спати хочеться, ще й як
хочеться поспати на свіжих досвітках! – мугикала пісеньку про барвіночок у
віночку, а люди ще не прокидалися, бо свято було вчора і нині – оте весняне
пишне свято.

З гущавинного тунелю на встелену сивим димком леваду вийшли двоє і посміхнулися до сонця, ще продряглі від ранішньої прохолоди.

– То хіба вже вертайся, Василю, я до станції сама піду, – сказала дівчина і чорну косу перекинула на груди, а Василеві до безтями захотілося припасти й поцілувати ту пахучу косу-змію, ті тугі груди, що випиналися під блузочкою і, мабуть, також, як волосся, пахли миртою. Але дивився ранок, і сонце вже піднялося над вершечками тополь ген там за рікою – тож не можна було, та й дівчинка-пастушка перестала мугикати пісню, задивилася, заздрісна й замріяна.

– Бувай здорова, Вірочко...

Тремтіла над головами крислата осика, набухлі росинки зривалися з листків і падали разом з парубоцьким гарячим поглядом на волосся, обличчя, на стулені уста дівчини.

– Вірочко... – прошептав Василь, дивлячись у її великі зеленкуваті очі. – Я... Ми два роки майже отак здибаємося... і не знаю, забава це чи... бо вже нібито й не маленькі...

Дівчина боязко відвела очі, вона знала, що хоче сказати парубок. Та й люди вже подекують, мовляв, не став Іван Ковбанюків ученим, то хоч його брат Василь оженився на вчителівій дочці; мати допитливо поглядала на Віру й лукаво похитувала головою, а батько також іноді задумувався над тим, що не маленькі ж вони, не маленькі...

– Я полюбив тебе, Вірочко...

– Не треба, не можна цього казати! – скрикнула Віра. – Неправда це!

Та Василь не чув тепер уже нічого, рвучко обняв дівчину і шалено впився в її губи. Вона навіть не могла пручатися, лише хитала головою й ображено дивилася в його сп'янілі очі.

Протверезівши, Василь відпустив Віру, та вже не побачив її обличчя. Вона висмикнулась, як риба з рук незграбного рибалки, і побігла до тракту, залишаючи на росяному мереживі дві темні доріжки.

– Віро! – зойкнув Василь їй навздогін, але дівчина не оглянулася. – Дурень, дурень!! – заскрипів зубами. – Куди ти прешся, мужицьке рило?... Пані вона, вчительська дочка, свинопасе!

Вдарив кулаком по стовбуру осики, кулак здерев'янів, дерев'яніло серце. На землю посипалась роса, мов сльози.

З-поза високої зелені жита визирала пастушка, заздрісна й замріяна. Коровина хапала на повну пащу жмуття соковитого хліба, але дівчина цього не бачила. Вона марила про перший поцілунок, ще не знаючи того, що не завжди він приносить щастя.

Паленіючи від ранкового протягу і Василевих обіймів, Віра вбігла у вузьке приміщення вокзалу. Поїзд уже чекав біля перону, незадоволено чмихав – сердився, що його зупинили в розгоні. Притьмом взяла в касі квиток і, не дивлячись на людей, – адже білий день, всі знають, всі бачили! – вскочила в тамбур.

«Як він смів!» – Це було обурення і разом з тим якась потаємна втіха за свою зрілість. Та напливав до серця незрозумілий їй самій жаль... Так шкодують за келихом п'яного вина, коли від необачного руху воно марно розливається по білій скатертині.

Поїзд рівномірно стукотів на стиках рейок, заспокоював, і думки помандрували перехрестями згадок.

Чого марно?... Чого марно?... Тебе колись п'янило це вино... Ліщинові кущики на царинах з чорнобривими китицями горіхів і кронасті дуби з пузатенькими жолудями на гіллі... А за день-два – холодні гімназичні коридори. Ти хочеш припасти до скошених сторонок прив'ялої трави за польовою дорогою, скупатися в повітрі, настоящому на духмяному чебреці, а потім помчати у лісову долину, де журкотить холодний струмок і гірко пахнуть вільхи... І враз – кидається вбік шкапина, віз, повний сіна, перекинувся до берега, а розлючений красивий парубок замахнувся пужалном.

– Васильку...

– Вірко!

Дужими плечима підважив полудрабки, поставив воза на колеса, легко, наче ляльку, висадив тебе на сіно. Пам'ятаеш?

«...Чого марно?... Чого марно?» – стукотіли колеса.

В гімназії навчальний рік так і не розпочався. Змінилась влада, змінювались люди. З Берези Картузької повернувся Іван Ковбанюк. Колись на нього, зовсім юного хлопця, Віра задивилася вперше. А тепер він чужий. Насилу впізнала. Худий, рідковолосий, змучений. Червоний рубець повзе від коміра сорочки до підборіддя. Та це ще б і нічого. З його очей зникла та чудова наївність, сором'язливість. Зараз у них – слід нелегкого життя, важка серйозність. Віра знає – вони не матимуть про що розмовляти. І мимоволі бліде Іванове обличчя смаглявіє, рідке волосся темніє і кучерявиться, ось-ось він прискочить до неї і замахнеться пужалном... Ба ні...

– Підеш далі вчитися, Іване?

– В селі працюватиму.

– Начальником хочеш...

– Тобі важко мене зрозуміти.

– Певно, коли ти навіть братові грозив тюрмою за його зв'язки з «Просвітою».

– Не зовсім точно тобі Василь сказав. Людей слухай, а свій розум май.

Син Якубського утік до Німеччини. Іван з Андрієм Опришком розбирають солтисову stodолу, і казала Вірина мама: «Ці ще церкву підуть розвалювати».

– А ти знаєш, Віро, що твого дядька арештували?

– Знаю, Василю...

– Гляди, ще сама вивчишся на комуністку. Твій дядько також комуністом був і вченим...

...Губиться рівномірний стук коліс на залізничному мосту.

Наступне літо. Віра закінчила десятий клас, приїхала в село. Василь звозив з царини запашне сіно. Угорі – розіп'яте гаряче небо, внизу – повені молоді отави, а поруч миртовий запах Віриних кіс.

– Ти питалася, як я живу? А так... Задніх не пасу і у вушко голки не лізу.

Ліниво ступала шкапа по трав'яній доріжці, щипала обвислими губами листя з крушинових кущів і форкала на комашню. І чомусь не співалася пісня, і сміх, як колись, не котився, мов пацьорки з розірваного намиста. Може, тому, що Клим Запоточний гастролював зі своїм оркестром по сусідніх селах, а Якубського вивезли з села, Микола Пушкар зі страху записався до колгоспу, Іван надривається на будові читальні в Загайпіллі, а на ланах загуділа невидана дотепер залізна машина. Та що це кого обходить? Кожен – як знає, а нам у вушко голки нема чого пертись.

Але чому не співається пісня і не котиться більше Вірин сміх коралями з розірваного разка?

– Кажуть, Василю, що на Івана Купала папороть цвіте...

– Фі-і! То дитячі байки.

– А в що ти віриш, Василю?

– Вір у себе та й у Бога трошки, поговорюють старі люди.

– Страшно не мати навіть своєї казки, Василю...

«...Марно, марно, марно...» – стукотіли колеса на стиках.

Несподівано повернулася до села Оленка дякова, а з нею її брат Антін Кривда. Різні чутки ходили про Оленку. Спершу казали, що втопилася з сорому, бо Семен Юзюк чомусь її покинув після церковних заповідей і почав жити на віру з Ганкою Сторожучкою. Потім від дяка Пантели дізналися про зовсім інше. Хай ніхто там

не придумує дурниць, Оленка брата у Львові має – такого, що книжки розумні пише, і тесть у нього не хто-небудь, а сам професор. Вірили й не вірили. Та ось вони прийшли. Але Оленка з дитиною! Чие?

Якраз тоді при літній неділі п'єсу ставили в Гаврилишиній stodolі. Люди потім кілька днів про це лише й розмовляли – диво-дивенне! В Оленки дитина на руках, а Семен ту дитину вхопив та й таки при людях: «Мое, мое!» А Кривда під час антракту про себе розповідав: три роки за Польщі жив у Хімчині, до Загайпілля приходив, але ніхто, крім Опришка, про це не знав.

Віра сиділа поруч з Василем. Як тільки вийшов Кривда на сцену, Василь зблід, прошептав:

– Я його знаю!

Де він познайомився з Оленчиним братом, Віра тоді так і не довідалася. Василя покликав до себе Іван.

У понеділок надвечір вона сама прийшла до Ковбанюкового обійстя. Василь порався у дворі біля воза – кивнула йому пальцем з-поза тину. Порозглядався, чи не бачить батько – бо ж будній день, робота! – і, витерши зашмаровані долоні об штани, вислизнув за ворота. Віра пішла попереду вниз до потоку. За яблунями – їх тут уже не міг побачити старий Ковбанюк – Василь зупинився і сказав, зам'явшись:

– Ти побудь трохи сама, поспацеруй, а я... лиш воза складу. Тато знов будуть гримати на всіх. І так мені вже перепало за те, що ходив з Опришком злагодую могоричити.

– А ти поцілуй тата в руку і скажи, що надалі будеш чемний і слухняний, – фиркнула Віра. – Завжди: «Тато казали, тато сварились...» Я, дівчина, і то...

Василь почервонів і мовчки пішов услід за Вірою. Над потоком порівнявся з нею і почав повагом:

– З самим Кривдою мав балачку вчора...

– А ти чому мене залишив тоді саму ввечері?

Василь винувато глянув на дівчину.

– Я зовсім не хотів з ними йти... Але Кривда – та й пам'ять у нього, дай Боже, – подає мені руку й посміхається: «Попався, пташку? Іди, йди тепер з нами, примирю тебе з Опришком і братом». І ми всі пішли до Пантели. Празник справляв старий з утіхи. Діти, каже, повернулися.

– А коли ж ти познайомився з Кривдою? І чому «попався, пташку»?

Василь збентежився.

– Та це... багато говорити, а мало слухати. Ще з Хімчина знаю його... Був один раз, за Польщі, такий трафунок... Я тоді проти комуністів з дурної голови... Ну, а Кривда керував ними. То ми й здибалися якось там...

– Ого! – Віра звела дугасті брови і чи то здивовано, чи то скептично зміряла поглядом зніяковілого Василя. – Ти, як бачу, не таке-то вже й теля сумирне. Недарма Опришко тебе за чуба брав, а Іван не боронив. Ну, ну?

– Та це дурниці, то вже минуло. Опришко, правда, ще й тепер вовком на мене, а Іван – той тягне на свій бік. «Кинь оте борсуче життя, – це він так про мене і про тата, – і в комсомол запишися». Але я не з тих загонистих, що пхають голову під Євангеліє... Нині час на часі не стоїть. Та й що з того комсомолу? Хліба він мені не дасть.

Вірі вдарило гаряччю в обличчя. Борсуче життя... А хіба тільки Василеве життя борсуче? Їй також пропонували вступити до комсомолу. Спекалася: «В Бога вірю». Неправда. Вона ні в що не вірить. Адже до церкви давно не ходить. Не тягне. А до кого? До товаришів також ні. Відбилася від них чомусь. Навіть на випускний вечір не прийшла. Чужа всюди.

– То ще б з тим комсомолом... подивився, – міркував уголос Василь. – Але треба, щоб одні українці туди вписувалися. Коли питаю – ні, кожний може записатися: поляк, німець, навіть єврей. А я з Менделєвим Іциком разом до кучки не ходив, то й до одної партії не піду.

– А Іван ходив? А Кривда? – враз спалахнула Віра, чомусь розсерджена і на Василя, й на себе.

Василь здивовано відкопирив губу. Що це вона раптом почала за ними обставати?

– То інша справа, – відповів. – Вони давно вже покомунілися.

– Але ж люди порядні, чесні.

– А я щось кажу? – пирснув Василь. – Вони своє знають, а ми своє. Ти також не кричиш на мітингах «Хай живе!» мов навіжена. Твій тато трохи, але він... мусить.

Віра дивилася під ноги, задумана.

– Тата ніхто не силує. А про комсомол я трохи знаю з школи. Нічого поганого в ньому не бачила. Концерти організовували, вечори цікаві. Деякі, правда, надто любили виголошувати промови. Отак, наче віршик напам'ять. Може, тому я... – говорила Віра, ніби виправдувалася. – Але ти розкажи докладніше про Кривду. Я ж чула тільки п'яте через десяте.

Василь скупко розповів, що сам знав. Якби не Іван, то Оленка й донині не зустрілася би з своїм братом. Іван сидів у Березі з одним львівським. Дивне таке прізвище в нього – Сарабай. Він же й розповідав Іванові багато про Антона та про Оленку. Знав їх.

– Але то цікава була придабашка! – пожвавився Василь. – Від Івана чув. Кривда й Сарабай ще до арешту належали до одної організації у Львові. Великими друзями були. Але дружба – то одна справа, а любов – інше. Сарабай страшенно закохався в Антонову наречену, Юлю. Тепер вона за Кривдою, поженилися, значить. То як Юлю посадили в тюрму, ніхто не смів піти її провідати, навіть Антін, бо такий наказ був: щоб самому не потрапити за ґрати. А Сарабай, видно, найдужче любив її. Все підбурював своїх, намовляв, щоб влаштувати Юлі втечу, а коли ніхто не погодився, він сам пішов, назвав себе інакше...

– Пішов у тюрму? – дивувалась і захоплювалася Віра. – І що?

– Поліцаї сказали йому почекати, а тим часом самі переглянули фотографії та й ланцюжки на руки і – в Березу Картузьку. Бо давно за ним шукали.

– І він так і не побачив її? – тихо скрикнула Віра, забула про Василя і про Кривду, а в уяві малювався сміливий юнак, який нічого не боїться, коли кохає. – Юля знала, що він приходив? – спитала перегодом.

– Потім дізналася.

– І вийшла заміж за Кривду?

– Я ж уже казав...

– Недобра вона... Я...

Віра замовкла, потайки глянула на мідянисте обличчя парубка і зупинилася. Василь знітився від її настороженого погляду.

– А ти, Василю... Якби так дуже-дуже кохав... Зробив би так?

Він знизав плечима, ніби почув таке, на що й відповідати не варто.

– Смішна. То де ж таке можна робити? Думати треба. Здорову голову під Євангеліє... Він же знав, що може попасти й загинути і не побачити її більше ніколи.

– А все-таки пішов... – мрійно прошепотіла Віра і в той вечір більше не сказала про це ні слова.

Біля Пушкаревого перелазу зупинились. Віра мовчки колупала пальцем зів'ялу кору на буковому воринні.

– Ти наче загнівалася чогось... – Василь узяв її за плечі, притягнув до себе.

– Ні, я думаю, як тобі виправдатись перед батьком. Адже стільки часу змарнував. Скажи, що ходив шукати граба на нову розвору. І завжди, що б не робив,

подумай, чи будеш мати з того хліб. Навіть коли йдеш до дівчини. Бо нащо даром пхати голову під Євангеліє?

Віра звільнилася від його рук, перестрибнула перелаз і сховалася за високостеблом кукурудзою на Пушкаревому городі.

Відтоді вона уникала зустрічі з Василем. А він не давав їй проходу і все допитувався, чому так перемінилась, за що загнувалася.

Не здогадувався, напевно, й тепер, що якби не та розмова, то, може б, Віра не втікала нині від його обіймів росяним лугом на тракт.

Не стало дружби з Василем, а може, й не було її; прийшла до Віри в гості прикра самотність. З шкільними товаришами розминулася, не мала тепер навіть знайомих. Не знайшла ще друзів і в університеті. Може, тому все частіше згадувала того закоханого сміливця, мріяла зустріти його. Ці марення були такі наївні й нерозумні, як віра в сни або ворожіння на ромашках; знала, що її мрії нездійсненні, як дитяче бажання стати незримим. Але позбутися їх уже не могла. І не хотіла.

Снувалися вони й тепер срібно-білими нитками за вікном поїзда на приколійних насипах, ткалися з ромашок у весільний рантук.

– Добрий день, паннунцю! – хтось привітався з проходу.

Віра повернула од вікна голову. Кульгавий Клим Запоточний заглядав у купе, кланявся і тер долонею потилицю.

– Я вже зумисне стою тут небезмай десять хвилин і собі міркую, над чим то наша Вірочка так задумалася, що ніц-нічого не бачить. А Пушкар як залізав на горішню полицку, то-м гадав, що на голову тобі наступить, і ти не чула. Послухай, як хропе. Відколи став колгоспником, спить, мов ховрах, і ні хвилини не дарує. Надолужує ті ночі, коли багатство не давало спати.

Віра запросила Кліма сісти.

– Я б сів, небого, але розмовляти сидячи не вмію, а мовчати також не годен, бо тоді слина в роті кисне... Гм... А ти маєш над чим думати. Ніверситети! Чув-ем... Дуже високо вчишся. Але, як то кажуть, наука не йде в ліс. По собі знаю, в лікнеп ходив. Ади, закінчиш школу та й зможеш ким хочеш стати: професоркою чи хоч би начальником у нашому клубі, бо нема розумного; що я там годен зробити? Або, лиш не спротився на мене, до трактора можеш піти навіть. Що гадаєш? Я дивився на ту машину – великої науки до неї треба! Той чоловік, який на ній сидить, завжди хвалиться, що він тракторист першої кляси. А одного разу як задиркало, то він – перша кляса – півдня під трактором горілиць лежав. То варівка робота, не гадай собі. Я сам, казати, не дурний, бо, як-не-як, у твого тата добре підучився, але ніц-нічого не міг зрозуміти коло тих коліщат та всілякої машинерії.

Віра посміхнулася, і це додало Климові охоти до балачки.

– Я, ади, іду собі при державному святі до Коломиї. На людей хочу подивитися, послухати... Скільки того розуму ходить по людях, якби так з кожного та собі по капінці! Багато є різних міст на світі, а ти, Климе, знаєш тільки Дідицьке та й раз на тиждень у загайпільському клубі граєш зі своєю оркестрою... Правда, читальня у нас на міську моду. Що, ні? Най здоров буде Якубський і не закоцябне там, у Сибіру, – до-о-брої черепиці наставав для громади. І читальню маємо з його ласки, і поле повернулося до хлопів. Тож колгосп є... ну... і з колгоспу трішки...

Клим ніяково почухав потилицю і замовк. Всі ж бо знали, що малі були заробітки в колгоспників за перший рік спільної праці. І врожай поганенький, і обробити всього не могли як слід – людей мало.

– То правда, минулої осені туго зароблялося, – почав уже іншим тоном Клим. – Я сам приніс додому якраз стільки, що на Новий рік засівати сусідів... Але в цьому році, як видно, більше збіжжя вродить. І машини прислали. Мені, сказати правду, багато не треба. Аби лиш Явдосі пельку заткнути, бо щодня їсть мене – намовляє, щоб одноосібником знову ставав...

На горішній полиці засовався Микола Пушкар. Він справді задрімав, та сон пропав, як тільки Запоточний почав теревенити в купе. Підвівся, звів ноги з полиці.

– А-а, ви вже встали, куме? То злізайте, лиш дивіться, аби-сте мені на язик не наступили... Кажете, Миколо, молотарку ідете торгувати? Опришко послав? От басурмен! Сам собі святкує, а людей мучить, – кидає Клим гачок, він не пропустить нагоди, щоб не вщипнути Пушкаря.

– Не торгувати, а документ везу в той емтеес. Наглив Опришко. Знайди, каже, директора дома, бо час летить, жито колоситься, а договору на молотарку ще не склали.

– Треба, треба. – Худе, глинуватого кольору Климове обличчя стає серйозним. – Все в господарці потрібне. Навіть якби щось змінилося, молотарка, гадаю, не зашкодить.

Одутлі щоки Пушкаря налилися злою червінню.

– Ти не пробуй в кума розуму, Климе, – протягнув, – бо я ще можу показати тобі дорогу до Панькової мами, знаєш?

– Йой, куме, та чого ви сваритеся? Я, бігме, з доброго серця. Та й Коломия, от лиш не видно. Буду вам за компанію. Допоможу знайти того директора, бо відколи я, рахувати, вченим став, геть усюди добре орієнтуюся.

Пушкар сплюнув і чмихаючи викотився з купе. Климо підморгнув до Віри і пошкутитьгав за ним.

Віра залишилася в купе сама-одна, і воно здалось тепер їй порожнім світом, в якому їй чомусь довелося жити.

...Колись, ще в третьому класі, завинила перед подругами, з нею кілька днів не розмовляли. Як вона тоді себе ненавиділа! А тепер хіба не те саме? Чужою стала між своїми-таки людьми. Тут були вони, розмовляли, але Віра наче не розуміє рідної мови. А може, й справді не розуміє?... Життя стало іншим, інший спосіб думання, то й мова, мабуть, не така... Окремо живе від світу. Як це так сталося? Не тішить її Климова радість, не журить його біль. Однаково байдужі для неї Пушкар, Іван, Опришко. Чужий і незрозумілий Василів егоїзм. Чому це вона опинилась посередині повноводої ріки і не знає, до якого берега причалити? Байдужа до всього... Так не можна жити.

...Якось зовсім недавно зайшла без квитка в театр з позиченою контрамаркою. Глядачі сиділи, захоплені грою акторів, вони любили й ненавиділи, плакали й сміялися... А Віра пересідала з місця на місце, боячись, що її зженуть. І врешті пішла геть з театру, принижена й засоромлена.

Хто позичив їй контрамарку? Як це трапилося, що в неї немає повноцінного квитка в життя?

Яке вона мала право мислити дотепер чужими думками, чому не заглянула сама, що в світі робиться?

У вушко голки не преться... Боже, а він ішов у тюрму!

II

Молодий славіст Антін Кривда захищав дисертацію. Сьогодні він віддавав на суд вченим свою багаторічну працю про полабських слов'ян. Це був не зовсім звичайний захист. Кожний з присутніх у дзеркальному залі знав історію написання книги «Від Вісли до Одера», можливо, й читав той її варіант, в якому вона побачила світ кілька років тому в політичному видавництві України. Напевно, студенти – вони зараз стоять у кінці залу, бо місця мало, – колись передавали цю книгу з рук у руки, наражаючись на арешт або на виключення з університету.

Сьогоднішній захист мав трохи парадний вигляд, тому багато хто дивувався: чому Бендас призначений першим офіційним опонентом? Кривді опонує Бендас! Той самий, кого колись витроюдили з Кракова польські студенти за штрейкбрехерство, «вчений тхір», в якого кидали тухлими яйцями, коли він посів кафедру славістики у Львівському університеті після професора Мохнацького; той, хто недавно лицемірно каявся при людях: «Я ніколи не був антикомуністом, а Мохнацького ненавидів за те, що він поляк. Визнаю і засуджую свою національну обмеженість, шановні товариші».

Обурювалися найбільше студенти – гнати б його зовсім з університету! – хоч знали: Бендас єдиний, крім професора Мохнацького, знавець предмета у Львові.

Кривда зачитує автореферат дисертації. Мохнацький не зводить з нього погляду, наче вперше бачить. Юля сидить далеко, на самому краю довгого столу. Їй видно профіль батька, вона помічає на його обличчі неспокій, тому хвилюється ще більше. Але Мохнацький зараз не думає ні про зміст дисертації, ні про те, як закінчиться захист, йому просто дивно. Таке почуття іноді буває в матері, яка дивиться, милується і сама не вірить, що оте усміхнене, найкраще у світі дитинча – її кровинка.

Антось... Хіба так давно він уперше прийшов до професора з своїми сілезькими матеріалами і боязко прохав допомогти написати антифашистський трактат? А потім... Усе зрушилося зі своїх застояних місць, закрутилося в хаосному смерчі, і люди на якийсь час перестали бачити одне одного. Непоказний сухорлявий хлопчина привів за собою бурю.

Та промайнули бурхливі роки. І ось за кафедрою перед вченою радою виступає він, Антось... Такий самий художок і неспокійний, тільки волосся щодень білішає, і глибокі очі помітно наливаються розумною зрілістю, як пшеничний колосок тужавим зерном у липневу спеку.

Дрібка заздрості промайнула тугою на старечому обличчі професора, наче згадка про свою власну молодість.

– Ви візьмете слово, колего? – нахиляється до Мохнацького доцент Каменкович, другий офіційний опонент.

– Ні, – машинально відповідає Мохнацький і вертається думками до сьогоднішнього дня.

Навпроти і поруч сидять члени вченої ради. Хто з зацікавленням, хто з притаманним науковцям скепсисом слухають виступ дисертанта. Бендас гладить долонею обвисле синювате підборіддя. Він явно задоволений, що його затвердили опонентом, це ж негласна реабілітація, будь-що-будь. Уважно прислухається, похитує головою. Мохнацькому цікаво, що скаже цей старий хитрий угодовець.

Поруч з Бендасом сидить дама з рудим волоссям – германістка. Її повинно б цікавити питання германізації полабських слов'ян, проте вона нудиться: підперла рукою голову й ліниво постукує пальцями по зеленій оксамитовій

скатерті.

Є й нові люди. Цей молодий доцент, Карпов, здається, приїхав на захист з Києва. Вчений секретар доцент Кучеренко перевівся до Львова з Харківського університету. І ще один, і другий – зовсім незнайомі.

І студенти. Їхніх прізвищ професор не пам'ятає. Знає лише: завтра вони навперейми розповідатимуть у своїх аудиторіях про сьогоднішній захист, згадуватимуть цікаве, майже фантастичне про Антона, Юлю, про нього, Мохнацького, переказуватимуть почуте з інших уст, перебільшуватимуть.

У коридорі біля трохи відхилених дверей дзеркального залу зупинилася студентка. Вона крадькома заглянула в щілину і враз прикипіла до дверей.

– Можна й зайти, дівчино, – почувся позаду голос, від якого вона стрепенулася. Світло-зелені очі від зніжковіння зайшли слізьми – її ж спіймали на підгляданні! Дівчина метнулася вбік, щоб виминути високого чорнявого хлопця і втекти, та він узяв її за руку й мовив поблажливо:

– Я також запізнився, заїдемо разом. Адже, напевно, вас цікавить захист, якщо прийшли.

– Ні... Власне, так... – Дівчина нервово смикала довгу чорну косу і чомусь поправляла на грудях білу блузочку. – Але я не знала, що тут захист. Тільки заглянула, коли дивлюсь...

– Сам Кривда за кафедрою!

– Так! Сам Кривда, розумієте? Ви, можливо, теж знаєте його, але ж він наш, із Загайпілья! Та що це я, ви й не чули ніколи про якесь там Загайпілья...

– А якщо чув? – Хлопець усміхнувся і провів дівчину у вестибюль. – Заважаємо... Ну, кого вам назвати із загайпільських?

– Та що ви...

– Кривда – раз, – він загнув мізинець. – Іван Ковбанюк – два, вчитель Шинкарук – три, його дочка, забув ім'я, – чотири...

– Так це ж я – його дочка!.. – Віра дивилася великими очима на незнайомого, приклала долоню до щоки, наче про щось здогадалася.

Хлопець обвів здивованим поглядом дівчину, мовляв, ось яка ти! Запитав:

– Ви в університеті вчитеся?

– Так, на історичному.

– А я з філологічного. Сарабай Мирон...

Віра опустила руки, ступила крок назад і заперечливо похитала головою. Кучерявий, високий, продовгуватий, монгольського типу вилицювате обличчя, примружені карі очі. Таким його уявляла собі в дівочих мареннях? Та ні! Той був якимсь неземним, тільки бажанням, а це звичайний юнак з приємним простим обличчям. Якусь мить дивилася на нього, немов намагалась пригадати, де бачила його... Хотіла щось сказати, та хвилиний спогад ніжно зачепив її пам'ять рожевою хвилею. Не відводила од Мирона очей і помічала, як зливаються риси обличчя цієї незнайомої людини з її вірою у велике кохання – так ескіз оживає, коли на нього лягають фарби багатством розмаїтих тонів.

...Поверталася тоді зі Львова – склала екзамени в університет. З Фальби йшла пішки навпростець через ліс, минаючи багатолюдний тракт. Хотіла побути сама з собою, щоб ні з ким не ділити своєї молодості, лише з квітами, деревами і гарячим літнім небом, що повисло над лісом.

«Я вже доросла! Дивіться, левади й квіти, як святкую своє повноліття! Мені нічого не жаль, вам я роздаю всю сьогоднішню радість, беріть!»

І сіяла свою втіху по левадах, а вони ще дужче наливалися зеленим соком; розкидала її на квіти, і вони пахли у стократ духмяніше. А коли роздала все своє багатство, і воно всякло у м'яку зелень, заголубило плесами дикого цикорію, виструнчилось червоними стіжками іван-чаю на зрубках, тоді відчула самотність. Їй забажалося когось зустріти і показати рукою на своє добро:

«Дивись, я була багата, та розсіяла своє щастя квітами по полю і позбирати сама тепер не можу. Бачиш мое зажурене обличчя? Бачиш, у мене на очах сльози... Забери собі все, а мені тільки одну квітку з твоїх рук і поцілунок з уст. Я така нещаслива! Квіти цілються з метеликами, береза з вітром, трави з сонцем, а мене ще ніхто не цілував ніколи. І не знаю, чи це радісно, чи боляче, запашний той поцілунок, мов нектар медунки, чи терпкий, як стеблина гірчаку, а може, зрадливий, як оті солодкі та отруйні ягідки вовчого лика?»

Але не було нікого, хто розгадав би цю загадку, хто зумів би спіймати те невловиме марево щастя, що цвіло і тремтіло всюди – на землі і в серці – жагучим бажанням.

В солодкій тузі Віра лягла на траву, дивилася в небо і вірила: це буде! Воно прийде. Та не Іван – цупкий і сухуватий, як гілка свиду, і не Василь – той житній колосок у росі, що ховається за своєю межею, а сміливий життелюб, який від безтямного кохання може йти на жертву, візьме її за руку і поведе в життя.

«А коли зустріну тебе, всі мої квіти твоїми стануть. Ти візьмеш разом з ними й мене, бо я найкраща серед квітів. І забудеш тоді всіх, хто завдавав тобі болю, бо я приноситиму лише радість. Прийди, чуєш?»

Тільки ясніло і добродушно усміхалося небо над дівочими мріями...

За одну мить згадала все це Віра. «Він чи не він?» – запитувала себе, не відриваючи погляду від Миронових очей. «Він, він, він! – радісно билось серце. – Я впізнаю його, це він!»

А Мирон стояв і милувався, як погарнішала враз ця незнайома дівчина.

– Мені не віриться, – прошепотіла вона. – Я так багато про вас чула...

– І я про вас чув, від Ковбанюка... А ви, мабуть, щось згадали?

– Згадала... Скажіть, це правда, – Василь, Іванів брат, мені розповідав, – що ви в тюрму пішли до Юлі, до дівчини своєї... Пішли тоді, коли всі друзі боялися іти... І вас спіймали...

– Не треба про це, Віро...

Вона схаменулася.

– Я ж затримала вас!

Гострий носик похнюпився, світло-зелені очі потемніли, мов отава на дощі, вона сказала сумно:

– До побачення...

Але Мирон не відповів. Йому жаль було розставатися з дівчиною.

– Ходімо разом на захист. Там буде й вам цікаво.

І він пропустив Віру поперед себе в зал.

Виступав професор Бендас. У залі пінився незадоволений шумок, вчений секретар стукав олівцем об графин. Сарабай насторожив слух, щоб не пропустити жодного слова опонента. Але те, що почув, перевершило всі його побоювання.

«Не може бути... Ні, не може бути!» – Мирон не вірив своїм вухам.

Бендас на мить замовк, витер хустиною пеліканове підборіддя і перейшов до висновків.

– Отже, вельмишановна вчена радо і всі присутні. Я не роблю, так би мовити, якихось негативних консеквенцій. І не можна цього робити. Праця Кривди уже давно сказала сама про себе. Але хочу зазначити, що її політичне звучання було на часі до того, як наша героїчна Червона армія раз назавжди визволила землі багатостраждальної Галичини.

– Що це він? – прошепотіла Віра.

– Ну й фарисей! – упівголоса обурився Сарабай.

Студенти переглянулися і ще дужче загомоніли. Бендас підвищив тон.

– Зараз ця актуальність відпадає, її нема. Наукове обґрунтування топонімічних назв в околицях Берліна може послужити міцним аргументом у полеміці, так! Місто, село, річка мали первісно слов'янські назви, а потім їх скалькували німці. Аборигенами басейну між Віслою і Одером були слов'яни. Ну і що? Адже ми маємо справу не з полемічною брошурою, а з працею, яка претендує на науковість. Підкреслюю: на-у-ко-вість! Чи може питання германізації кашубів, лужичан, сілезьких поляків, цих незначних діалектних груп, стати темою дисертації? Відповідаю: ні. Я нікому не нав'язую своєї думки, а тому дозвольте розвинути її до кінця. Признаюсь, мені не віриться, що в часи множення партій книжка «Від Вісли до Одера» могла відігравати хоч би сяку-таку політичну роль. І Траутман у Празі – я дуже поважаю цього сміливого німецького славіста, – і вельмишановний дисертант у Львові роблять, на мою думку, бурю в склянці води. Ні кашуби, ні лужичани не мають аж такої питомої ваги в слов'янстві, щоб піднімати їх сьогодні на щит, тим паче в той час, коли між Німеччиною і Радянським Союзом укладений договір про ненапад.

Бендас енергійним жестом зняв окуляри і вийшов з-за кафедри.

Сарабай зціпив зуби. Він зустрівся з спокійним Антоновим поглядом, глянув на професора, який нервово м'яв сиву борідку, помітив Юлю, що сиділа зовсім близько від нього і долонями стискала скроні.

Кривда вийшов за кафедру. Впритул глянув на опонента. Ніщо не зрадило його внутрішнього обурення, хіба тільки неслухняне волосся ще більш нагороїлося. Однак тон відповіді опонентові ніяк не вкладався в загальноприйнятий на захисті шаблон. Члени ради підвели голови, пропала сонливість у рудій дами: панове, адже на вчених засіданнях так не розмовляють!

– Бурю в склянці води, шановний опоненте, робили політики в кав'ярнях «Нафтула» і «Жорж». Ми сіяли бурю на землі. Я міг би захищатися, але ви поставили під сумнів не тільки наукову вартість моєї праці, а й правильність ідейно-політичного підходу до теми. Я змушений чекати на виступи інших товаришів.

Бендас різко повернувся до вченого секретаря, але той попередив його репліку:

– На цей раз ми можемо дещо відхилитися від установлених правил захисту, професоре.

Старенький Каменкович, видно було, розгубився. Замість полемізувати з Бендасом, він щось швидко й невиразно читав, не відриваючись од тексту.

Зовсім несподівано для всіх нависла загроза провалу захисту.

Віра ніколи не була на подібних наукових церемоніях, їй важко було зорієнтуватися, що робиться і до чого може дійти, але зрозуміла, що Кривді чиниться несправедливість.

Вона не знала, хто має право виступати на захисті, але Мирон, той Мирон, що міг іти в тюрму, хіба побоїться тут сказати слово? А може, він не хоче?...

І, боячись уже не стільки за дисертанта, скільки за те, щоб не розчаруватись у своїй мрії, вона взяла Мирона під руку і, ставши навшпиньки, сказала майже вголос:

– Вступіться за Кривду... Забудьте тепер про все...

Сарабай зчудовано глипнув на Віру. Що це вона? А-а...

Він приклав до губів палець і докірливо похитав головою.

– Про це більше ні слова. Домовились? А за Антона конче вступлюся. У нас із цим вченим щуром ще старі порахунки.

Він попросив слова.

– Мені, студентові, важко сперечатися з таким ерудитом, як професор Бендас, щодо наукової вартості дисертації Кривди. Але я довіряю професорові Мохнацькому, який завжди був високої думки про цю роботу. Ще тоді, коли дехто вважав, що він неспроможний викладати в університеті, і кафедру славістики віддали сьогоднішньому опонентові...

– Я апелюю до вченого секретаря, – крутнувся Бендас у кріслі. Обвисле підборіддя посиніло, і довгий ніс зарухався, як п'явка. – Чи може на засіданнях вченої ради виступати студент, тим більше, коли він висловлюється не вельми тактовно?

Кучеренко хитнув головою, спокійно мовивши:

– Може, професоре. Це студент, який закінчує другий вуз.

Бендас збентежено розглянувся.

– Другий вуз? Який другий вуз? – прогугнявив.

– А Березу Картузьку, Березу! – прохрипів старенький Каменкович, перехиляючись через стіл. Він тепер не міг собі простити свого беззубого виступу.

– Я не виступав би, професоре, – вів далі Сарабай, – коли б ви не зачепили політичних питань. Дуже цікаво, що буквально за якихось там півтора року при радянській владі може так кардинально змінитися світогляд у людини. Гадаю, Кривда без вагань відмовився б від наукового звання, якби побачив, що його праця порушить мир на планеті. Але мені здається, що вона руйнує ваш спокій, професоре. До речі, я згадав з вашої милості: ще в 1936 році у статті «Сорочка ближча, ніж кожух» ви, так як і сьогодні, радили Кривді не зачіпати кашубів і лужичан, щоб, не дай Боже, не порушили миру між Німеччиною і Польщею. Ваше миролюбство може викликати тільки подив. Адже вам просто не подобається антифашистське звучання праці Кривди, або, в кращому випадку, не надаєте значення ідеологічній боротьбі з фашизмом. А він ще не знятий з порядку денного, вельмишановний опоненте!

Студенти заплескали, схвальний гул пішов по залу.

Мирон з рум'янцем на обличчі – від хвилювання палахкотіли очі – повернувся на своє місце. Віра схопила його за обидві руки, потермосила, захоплена.

– Ну, як ви сильно! Ой, які ж ви, ну...

Шум у залі не вгавав, вчений секретар закликав до тиші. Бендас сидів розгублений, зляканий. Він так старанно продумав усе – і ось як повернулося... Проклятий Сарабай, прокляті Кривда і Мохнацький! «Про яничарів дисертація» – Бендас не міг забути цих слів Мохнацького, цього натяку на Бендасове германofільство. Хотів помститися і заодно завоювати ще й дрібку довір'я у влади своєю демагогією... Зал гуде. Ще не свищать? Ще не кидають тухлими яйцями у спину? Ах, тепер це заборонено, слава Богу... Але ж треба якось виходити із становища. Він підняв руки, як священик у райських вратах, і заволав, благаючи запобігливим поглядом підтримки:

– Шановне товариство, що це за обурення? Я ж не нав'язую нікому своїх думок. Тут цілий колегіум, голів багато... Я й зараз залишаю слово за собою, але ж воно не вирішує долі дисертації.

– Опонент великою мірою вирішує долю дисертації, – почулася голосна репліка.

За столом стояв професор Мохнацький, біла борідка тремтіла, він нервово поправляв окуляри й відсував крісло.

– Але не ви... не ви! – додав, гидливо відкопиливши спідню губу. – Пробачте, панове... товариші. Я буду говорити. Не про політику, про науковість дисертації хочу сказати кілька слів.

Хтось полегшено зітхнув, у вченого секретаря прояснів зосереджений погляд.

Зачитали протокол вченої ради. Голосів «проти» не було. Церемонія захисту закінчилась.

«Зараз ми розстанемося з Мироном, – подумала Віра і злякалася цієї думки. – Розійдемося, і я ніколи більше його не побачу. Навіщо ж тоді починався цей незвичайний день? Щоб відійти в небуття і залишити після себе справжню тугу, гіркоту й біль?»

«Біль і тугу залишає незакінчена пісня, а ти почула лише один її акорд».

«Але який акорд! Він викликав цілу зливу незнаних досі звуків, і вони повисли довкола – німі... А треба почути, як еднаються ці звуки в одну симфонію, в одну

мелодію, а тоді збагнути зміст її і сказати: «Це моя пісня. Це чужа пісня».

Хто пояснить їй сьогоднішню музику, крім Мирона?

Віра не відступала й на крок від Сарабая. Вона тепер була подібна до малої селяночки, яка вперше опинилася у великому місті, де багато народу і перехресть. Міцно тримається за руку батька, щоб не заблудитися і не блукати потім...

Навколо неї – люди, до яких, здавалося колись, не можна близько й підійти. Люди з вченого світу! Вона вперше зустрічається з ними не в аудиторії, не за екзаменаційним столиком, уперше чує їхні розмови, суперечки, а не лекції. Вірі хочеться приглянутися до них ближче, пізнати їхній світ. Коли ж вони чужі, поглядають на неї, наче запитують: «Ти чого тут крутишся, дівчинко?» Один Мирон... Але він також забув, що Віра тримає його під руку, Мирон зовсім не звертає на неї уваги, шукає когось очима.

«Боже, що робити?»

– Нарешті прийшла черга й до мене, – почула Віра Сарабаїв голос і насторожилася.

До них підходив Кривда, а з ним невисока кругловида жінка. Товсті коси звились калачиком на кучерявій голівці, циганські чарівні очі зайшли мережкою втішних сліз.

«Це Юля», – зрозуміла Віра, і враз здалося їй, що сама стала зовсім негарною, що її личко, яким іноді пишалася перед дзеркалом, зблякло, споганіло – оця жінка, немов чарівниця, одним лише поглядом уміла відбирати в інших жінок красу.

А Юля навіть не помітила Віри. Вона запрошувала Мирона, – він термосив за плечі Кривду, поздоровляючи його з успішним захистом, – на банкет.

«Чого я тут стою, дурна, чого?» – мало не скрикнула Віра, і сльози закипіли в очах. Повернулася, щоб утекти і плакати весь вечір дома, але Мирон простягнув руку позад себе і затримав дівчину, а до Юлі сказав:

– Дякую, але трапилось так сьогодні, що я не сам... Познайомився ось... з твоєю землячкою, Антоне, і жаль, щоб вона...

Антін розвів руками.

– Це ж чудово, що не сам! Підете разом.

Вірі було вже зовсім близько до сліз. Блукаючи поглядом по підлозі, вона подала руку Антонові, Юлі і тут же почула її шепіт:

– Антосю, поглянь, яка вона мила!

Спаленіла до вух, але відчула, як до неї приходить рівновага й сміливість: милосердна чарівниця повертала їй красу.

За столом у Мохнацького Віра досить швидко освоїлась. Ті, до кого вона могла приходити лише на лекції й екзамени, чиї книги замовляла в бібліотеці, поводитися так, як звичайні люди в гостях: вели банальні розмови і, чекаючи першого тосту, розповідали свіжі анекдоти. Бентежили Віру лише деякі допитливі погляди. Тому не могла до пуття відповісти ні на одне Антонове запитання. А він перехилився, заступаючи собою Юлю й Мирона, і водно розпитував, як поживає старий Пантела, чи не бачила Оленчиної доні – мабуть, уже бігає, – що поробляє Опришко, як здоров'я її батька.

– Ти краще пересядь, Антоне, – пожартувала Юля. – Наша юна знайома очарувала всіх вас сьогодні. – Вона потиснула Вірі зап'ястя. – Почувайте себе як дома, сміливіші будьте.

Руда германістка, злодійкувато позираючи на Сарабая, Кривду і доцента Кучеренка, схилилася до жінки в окулярах, перебирала в пальцях коралі сусідки і пирскала їй здушеним смішком у саме вухо:

– Хи-хи-хи!..

Віра почула анекдот, також коротко хихикнула і затулила долонею губи. Некрасива жінка в окулярах незадоволено скривилася, відвернулась. Вірі стало

соромно за себе. Зовсім не смішно.

Кучеренко підніс келих.

– Отже, хм... Ох, і не майстер я промовляти. А сказати правду, всі тости вже виголошені сьогодні. – Він усміхнувся і змахнув чуб з чола. – Отже, дорогий Антоне, за те, що ти ось такий є! Одне слово, випиймо, товариші, за нашого молодого друга і колегу!

Знову Віра почула ехидне нашіптування рудої дами:

– Двох слів не вміє зліпити, чуєте? А пити вони майстри-и!

Ображено зиркнула на обліплене пудрою обличчя германістки. «Це ж нечесно приходити в гості до тих, кого ненавидиш», – мало не вихопилося у Віри з уст.

Підвівся Бендас. Улесливо посміхаючись, подав знак товариству, щоб ще не пили.

– Ні-ні, шановний колего, офіційний тост проголосити таки треба. Тим паче, слово ще за мною. У протиріччях народжується істина, так гласить матеріалістична філософія. А дискусія – це також протиріччя. У її вогні народилась нині нова наукова сила.

– Професоре-е, – протягнула руда дама, – не нудіть людей політикою хоч на приватних консилиумах!

– Хвилиночку, товаришко. Я хочу додати до слів ученого секретаря тільки одне: хай наш молодий кандидат внесе той свіжий струмінь у науку, який очистить від буржуазного мотлоху наше слов'язнознавство. За кандидата філологічних наук Антона Кривду!

Бендас надпив вина з келиха: «Здається, загладив», – і сів, витираючи піт з чола.

Мохнацький скривився. Антін, зберігаючи спокій і ввічливу посмішку, відповів:

– Обіцяю, що всю силу, яка в мене є, я віддам боротьбі з мотлохом.

Скориставшись з гомону, що ніби вилився з келихів разом з вином, Сарабай кинув Антонові:

– Йому хотілося нині двох зайців убити, я його добре зрозумів. Та, бачиш, не вдалося, то зараз хоч одного смутить. Граємося ми з мотлохом, а не чистимо.

– А ти з плеча хотів би рубати, – поглянув Антін на Сарабая. – І без тебе досить уже накололи дров...

У другій кімнаті хтось завів патефон, потекла тужлива мелодія танго.

Погас останній вже промінь сонця,

Сумним акордом скінчився день...

Чому така сумна мелодія? Чому, коли поруч з нею Мирон?

Віра тримала в пальцях повний келих, ще не пила. А люди розмовляли, і вона мимоволі прислухалася до розмов, всмоктувала в себе, як суха губка воду, все почуте і намагалася зрозуміти, де чиста вода, а де каламуть. Дотепер вона була метеликом, якому троянда чи будяк – квітка, але більше ним не хоче бути. Мотлох... Хто мотлох? Іван чи Василь, Климко чи Пушкар, Кривда чи Бендас? Хто ж така вона сама?

Руда германістка, ще більш поруділа від випитого вина, не вгавала, нашіптуючи сусідці:

– Порядного матеріалу на сукенку не купиш. Бо й нащо їм?

Некрасива скромна жінка в окулярах вийшла з-за столу.

– Ви куди? – повернулася за нею руда дама. – Випиймо ж...

– Досить, пані. Мені цього досить!

– Мотлох... – прошепотіла Віра в спину рудій дамі.

Антін з Мироном про щось сперечалися. Юля, та сама жінка, яку Віра вважала колись безсердечною і злою, розвела обох руками.

– Мироне, ти нечемний. Запросив дівчину і забув про неї. Дивись, вона ще й першої чарки не випила.

Сарабай вдарив себе в груди.

– Ох, вибачте мені, іродові...

– Ні-ні, – похитала Віра головою. – Я не нуджуся...

– То випиймо. За кого ви чи за що?

Віра довірливо глянула на Мирона вологими очима.

– Я за те, щоб...

Та докінчити не зуміла чи не змогла. Піднесла до вуст келих і вихилила посільському до дна.

– Ідіть танцювати, послухайте, яка музика, – підказала Юля.

Нахиляючись у танці до Віри, Мирон прошепотів:

– А ви так і не закінчили свого тосту.

– О, я багато хотіла сказати і зрозуміла, яка бідна на слова. Мені хотілося випити за те, щоб завжди цвіли квіти... І ще... тільки не смійтеся з мене... щоб усі люди, і я, входили в життя з повноцінним квитком, а не з позиченою контрамаркою...

– А ви розумієте значення цих слів? – Мирон із зацікавленням подивився на дівчину.

– Не зовсім... Тобто розумію... Але що треба зробити, щоб так увійти в життя? Я ще ні з ким серйозно не розмовляла. Все жарти, флірт. А нині побачила стільки

цікавого, незрозумілого. Я хотіла б розпитувати, слухати, думати...

– Я проведу вас додому. Добре?

– Добре...

До Мохнацького на отоманку сів сп'янілий Бендас. Він обняв професора за спину і ледве повертав язиком.

– Я вірю, що ми, шановний колего, зрозуміємо один одного. Знаю ваш лівий ухил, але н-ніколи ви не були підлим. Ви тільки що назвали мене фарисеем... Чому ф-фарисеем, а не дипломатом? Так б-було завжди: у кав'ярні радикальні промови, а на ділі ш-ша! Т-таке нині...

Мохнацький різко звільнився від обіймів Бендаса. Підвівся.

– Ідіть додому, ви п'яні.

Бендас слухняно рушив до виходу. За ним пішов Мохнацький.

Мирон танцював з Юлею. Віра стояла біля виходу, зіпершись спиною об одвірок. Дивилася на цю жінку, яка чомусь не стала дружиною Сарабая, а вибрала собі Антона Кривду. Колишня неприязнь до неї змінилася потайним почуттям вдячності. Відступила, коли обидва професори підійшли до дверей. Вона вперше зблизька пригляділася до Мохнацького. Старече обличчя воскуватого кольору якось приємно дисгармонувало з молодими виразними очима професора. Проходячи, Мохнацький зупинив на ній погляд, усміхнувся.

– Не журіться, – погладив дівчину набряклими пучками по плечу. – Від вас він уже нікуди не дінеться.

З коридора долинуло п'яне белькотіння Бендаса:

– Таке й нині... Вдартесь у груди... Н-не завжди го-говориш те, що думаєш... І це не ф-фарисейство, тобто не н-нове. Я такий, як і був дип-дипл...

Терпіння Мохнацького, видно, урвалося. Тримаючись за дверну ручку, він підступив півкроку до Бендаса – той уже одягнувся, брав паличку в руку – і сказав хрипким від люті голосом:

– Ви... Ви свиня, професоре. Така, як і була.

Грюкнув за собою дверима, але ще почув, як у коридорі Бендас вискнув:

– Но, но! Останнє слово в дискусії за мною. Я за-за-пам'ятаю це!

Віра пирснула сміхом. Вона готова була обняти професора Мохнацького за те, що він так просто, як її батько, міг назвати свиню свинею. Біля Віри проходили в танці Мирон з Юлею, і дівчині не терпілося сказати їм, що вона теж ненавидить Бендаса і руду даму... Та враз... Віра чула й бачила: Юля дивилася Миронові в очі й шепотіла:

– Не можна, не треба згадувати. Мені дуже сподобалася ця дівчина. Ти давно її знаєш?

– Сьогодні вперше побачив.

– Я не повірю, що ти не закохався в неї.

Мирон замружив очі, нахилив голову до Юлиних чорних кучерів.

– Юлю, Юлечко... Горе ти мое вічне...

Віра здригнулася, ступила крок назад і рвучко вибігла з кімнати.

Йшла. Стихав шум і дзенькіт по той бік Високого Замку. Літній вечір повз по Замарстинівській вулиці, тягнучи за собою прохолоду ген аж з Брюховицького лісу, стуляв пелюстки нарцисів і спинався на дахи до фіолетового небесного склепіння. Спорожнілою вулицею пробіг бездомний пес і зупинився біля рогу будинку, блимаючи очима. Пізно, моторошно, важко... Віра глянула на небо, а воно затяглося темінню і не вітало її, як перше. Бриніла всюди сумна мелодія, наче місто скаржилось:

Погас останній вже промінь сонця,

Сумним акордом скінчився день...

Сумним акордом. Не пахли квіти, не було їх ні на газонах, ні в сквериках, ні в серці. Все раптом зів'яло, скрутилося, як у спеку кукурудзяний листок. За одну мить. За мить підслуханої розмови доля покарала її порожнечею в душі. До сьогодні були тільки мрії. Нині вона побачила життя в обличчя і сказала: «Воно мое». Та раптом нічого не стало від одного лише слова. Щойно вона була людиною серед людей, а нині... Метелик, і вже не на квітці – на голці. Барвистий, привабливий і мертвий.

Бездомний пес блимав на неї очима.

Віра зупинилася біля низького ветхого будиночка й схилилася на парканець. Опустила руку, погладила тугу голівку півонії.

– Заснула? А завтра розцвітеш на сонці.

Почула, як стукотить серце, як у груди закрадаються ревності і попелять зневіру, і залишають тільки те, чого спалити не можна.

«Я ж люблю його! Чуеш, квітко, прокинься і поглянь на мое кохання. Я люблю!»

Віра зайшлася від щасливого сміху, – бездомний пес сумно поплентався вгору вулицею, – закинула голову обличчям до неба, наче дощу просила в нього, щоб пригасив її спрагу.

«Ти пам'ятаєш, небо, лукаве небо? Тоді ти ясніло і насміхалося над моїми мріями, а зараз хмаришся, бо я перемогла тебе. Не сердься на мене за те, що я сильніша від весни: вона кохає тебе, впивається твоїм теплом, п'є росу і в'яне. Сильніша я од вітру, бо він гуляє з тобою і гине стомлений. А я люблю навіки! Мое бажання таке міцне, що приведе коханого до мене десятьма тисячами стежок. Чуеш, захмарене небо?»

Віра заплющила очі і, як колись у дитинстві, лічила три рази по тридцять ще й три, лічила до десятого мільйона, і серце теж вело свою незбагненну лічбу.

Розтулила повіки, небо відбивало вогні міста, підморгувало до дівчини. Хто ж це дивиться на неї? Повернулася. Біля телеграфного стовпа стояла людина. Силует поворухнувся. Віра тихо зойкнула. Злякано дивилася на чорне, як смола, кучеряве волосся, побачила знайомі очі, впізнала і все ще трималася за штахети парканця, притискаючись до них.

– Чому ви пішли самі? – Мирон узяв її за плечі, вона тремтіла і була німою. – Я вийшов слідом за вами. Скажіть, що трапилось? Ви такі бліді...

– Я... я сп'яніла...

Мирон нахилився до Віри, і вона чекала. А коли побачила в його очах невимовний жаль, мабуть, до себе самого і зрозуміла той жаль, сказала:

– Ви хочете мене ще побачити?

– Хочу... Мушу вас побачити...

– Я прийду. Сюди, на це місце. Післязавтра вранці. В неділю.

Надійшов трамвай. Віра не подала руки, ступила крок, другий і побігла не оглядаючись.

Мирон дивився вслід за трамваем і думав, чи не вдруге його доля – подібна і не така – зустрічається йому тут, на вузькій вулиці замарстинівського передмістя?

III

Шинкарук повертався з Коломиї пішки через Сакатурські правці. Смалило сонце, тополі чахли над берегом, висихав Прут у своєму жолобі, тулився до ріні, але й вона не була холодною, і Прут задихався від спеки.

Не чекав на чайку – вона бовваніла на тому боці; навхрест складені жердини сохли і тріскали, давно не зволожувані; скинув черевики і, підкачавши штани,

пішов убрид.

– Жабі по око, – сказав уголос і сам не чув, що сказав; кляв гостре каміння, яке лізло в підошви, і не пам'ятав своїх прокльонів. Думками він тепер був не тут. – Добре, що хоч Віра у Львові, – прошепотів, а самому хотілося кричати отут, серед пустинного зарінку: – Що робиться, звідки йде зло?!

Та ніхто його не почув би – ні ті, що вірять богам земним, ні ті, що небесним, та й боги не почули б.

Не міг простити собі самому, що розпочав оту всю тяганину. Але ж просила братова не в одному листі: «Ви, шваг্রে, зробіть це не для мене, ми з вами незнайомі, для брата зробіть, який вас так любив. Він не винен, присягаюсь дитиною, не винен. Сам приїхав до Харкова після того, як Львів зайняли пілсудчики, захистив дисертацію, коли повернувся з експедиції на Землю Франца-Йосифа, комуніст – і от забрали. Я не мала від нього жодного листа, не знаю, де він. Писала скрізь, але відповіді не одержала. Може, вам, шваг্রে, пощастить дізнатися хоч що-небудь про нього. Добийтеся, щоб переглянули справу, і я впевнена – все це жахливе непорозуміння залишиться лише поганим сном».

Ще в минулому році Шинкарук радився з партприкріпленим Скакуновим. Розповів йому про свій клопіт.

Спокійний і неговіркий Скакунов, колишній вчитель з Херсонщини, любив працюючого Шинкарука. Він давно знав про те, що брат Шинкаруків репресований, але не нагадував, не розпитував – рана болить, як би її не завдали: вмисне чи випадково, справедливо чи незаслужено. Зі співчуттям глянув на Шинкарука, сказав:

– Замішані в націоналізмі не підлягають ніякій реабілітації. А брат ваш... Щось мусило там бути...

– Не вірю в це! – Вчитель звів до грудей стиснуті кулаки. – Він був соціалістом ще в юності, крайньо лівим. Часто у нас з ним були суперечки. Я... належав до тих, поміркованих... У Харкові Михайла прийняли в партію.

– Будьте розсудливі. А написати генеральному прокурору можете, за це вам нічого не скажуть.

І Шинкарук написав. Майже рік не було відповіді, аж сьогодні його покликали.

У приймальні Коломийського відділу НКВС чекають виклику два мовчазні клієнти. Черговий біля столика з телефоном теж мовчазний. По обидва боки приймальної кімнати – високі двері, оббиті дерматином.

Шинкарука викликали поза чергою.

В кабінеті на фронтальній стіні – портрет Берії. Пронизливі очі сховалися за пенсне, недовірливо блимають на відвідувача.

– Оперуповноважений Шкрупила, – не підводячись, підкреслено чітко представився чекіст. – Прошу сідати.

Шинкарук придивився до червоних кубиків на синіх петлицях оперуповноваженого. Не знав добре рангів радянських військовослужбовців, проте догадався, що в цього звання невисоке. А він хотів би порозмовляти з начальником районного відділу.

– Ви писали, – підвів Шкрупила важкі, свинцевого кольору очі, пильно глянув на вчителя, – до генерального прокурора в справі вашого брата Михайла Шинкарука?

Питання прозвучало, як початок допиту. Шинкарукові похоллоло біля серця.

– Так... писав.

– І чого ви хотіли?

– Дізнатися, де він і чи...

– Це вам конче потрібне? Для чого?

– Як для чого?... Сім'я в нього, дитина...

– І ще для чого? – підвищив тон оперуповноважений.

– Хотів просити переглянути справу. Можливо... невинний. Адже могла зайти помилка...

– Бідний, невинний радянський мученик! Добре вас тут підкрутили! – Шкрупила змахнув рукою, схопившись з-за столу. Опанував себе, сів у крісло.

По борознявому обличчі Шинкарука котився піт. Мовчав.

– Отож, – мовив оперуповноважений. – Одного поля ягідки – ви і ваш брат. Я так гадаю.

Руки в Шинкарука трусилися. Він боязко оглянувся, коли рипнули з сусідньої кімнати двері і до кабінету увійшов літній чоловік у цивільному.

«Мабуть, начальник», – подумав Шинкарук, але вже не наважувався просити в нього аудієнції. Хотілося як можна швидше вийти звідси.

Чоловік у цивільному підійшов до вчителя і подав руку.

– Шинкарук? Знаю, знаю... Славний лікнепівець району, так? Це ви у справі вашого листа прокуророві?

– Так...

– Ми вже вирішили справу, – втрутився оперуповноважений.

– Ага... А немає у вас питань до мене?

– Ні... немає, – заперечливо сказав вчитель, втомлено зітхнувши.

«Вивезуть, – це перше, про що подумав Шинкарук, зачинивши за собою двері кабінету. – Як Якубського».

Він ішов навпростець, забуваючи про спеку і втому, а в голові, мов шашіль у старих меблях, товклося одне: «Добре, що хоч Віра у Львові». З ним віталися знайомі, а він механічно кивав головою і не зупинявся ні з ким на розмову. Але на Каменецькій горі в Сакатурському лісі зустрів Опришка.

Худий, гачконосий, понурий, він був, зрештою, таким, як завжди. Та Шинкарукові здалося, що Андрій якось вороже глянув на нього.

Від спраги Шинкаруку пересохло в горлі, він хрипко привітався і хотів минувати голову загайпільського колгоспу, але Опришко зупинився сам.

– Стурбовані ви якісь нині, вчителю. На поїзд не встигли, що пішки?

– Не встиг...

Шинкарук витер хустинкою піт з потилиці, сягнув рукою в кишеню, витяг кисет і став крутити цигарку.

– Куріть, Андрію.

Закурили.

– На нараду до Коломиї їздили?

– Ага... На нараду.

– А учні з ким?

– Таж е... Марта Яківна е. Та й чи то на Шинкарукові світ клином зійшовся? Треба буде, знайдуть іншого.

Не спідлоба, як завжди, а прямо вчителеві в очі глянув Андрій і помітив на його широкому обличчі тривожну журу.

– Не за брата часом кликали? Кликали... Кирчаев прийняв вас?

– Ні, Шкрупила...

– А-а, опер... А до Киреева чому не зайшли? Він же начальник.

– Начальник заходив. Справа вияснена...

– Не журіться. Багатьох тепер кличуть, навіть членів КПЗУ. Перевіряють. Видно, так треба...

Шинкарук змінився на обличчі, м'ясисті губи болісно сіпнулися, він схопив Андрія за плече:

– Чому, ну чому таке недовір'я? «Одного поля ягоди!» Я ж впевнений, що брат невинний. А якби й так, то чому повинен відповідати за нього я, чому діти мої мають покутувати за свого стрія?

– Хто вам казав?

– Бо вивозять. Самі знаєте. Колись шкодив Єжов. А зараз?

Андрій смикнув плечем, і його запалі під лоб очі налилися злом.

– У тих Млинищах чи в Хімчині сволоту позабирали, а ви панську сльозу за ними пускаєте. І у владу нашу зневірюєтесь, бо один раз власна шкіра затерпла! Не вивезуть, спіть спокійно і думайте, як ото Яким або Пушкар, лише про свою спину!

Низька кремезна постать вчителя виросла, коротко стрижені вуса наїжилися, здавалося, зараз він крикне, вилається.

– Про себе... – сказав несподівано м'яко. – Про себе... – похитав докірливо головою. – Коли я весь свій вік чужих дітей виводив у люди, не думав тільки про себе. І не для себе корплю тепер у школі вдень і ввечері! – вже кричав учитель. – І ви не маєте права, не маєте права, Опришку!

Він круто повернувся і швидко зник за горою в густих ліщинових заростях, залишивши на стежці збентеженого Андрія.

Діждався Богдан ще одної вакаційної неділі. Хлоп'ячі будні збігали в полі.

Свої нерозлогі морги Шинкарук обробляв сам, робітників не наймав ніколи. Він любив господарство і привчав до сільської роботи дітей. Тому-то селяни були з учителем запанібрата, а Віра й Богдан довге літо проводили разом з сусідськими дітьми на вулиці, на пасовиськах і з сапою на похилих загонах.

Нинішнє літо було для Богдана не таким, як попередні. Він закінчив у Коломиї сьомий клас з відзнакою. Замість табеля отримав свідоцтво про неповну середню освіту – документ, який свідчив, що Богдан розпрощався з дитинством назавжди.

А насправді це прощання відбулося раніше. І тому він ображався, що мама й дотепер вважає його дівчаком, досі контролює, які він читає книжки, і сюсюкає, як до маленького: «Богданю, рибонько, дитинко!»

Крім добрих оцінок у свідоцтві, Богдан приніс ще й два значки – тсоавіахімівський і ГПО, похвалився, що на другий рік приймуть його в комсомол. Не розумів тільки, чому мати нахмурилась і заборонила йому показуватися в селі з цими відзнаками.

Набагато кращою була зустріч з батьком. Він назвав хлопця козарлюгою і не дуже його засмутив, коли замість велосипеда, на який тайкома надіявся Богдан, подав сапку в руки і сказав:

– Ходім, сину, сапати кукурудзу.

Богдан давно мріяв про цей день, коли вийде разом з дорослими в поле, займе свій загін і гнатиме його від гаю до дороги. Дорогою йтимуть люди й вітатимуть: «Дай, Боже, щастя!» – а він, розмашисто витираючи піт з чола, відповідатиме: «Дякую за слово добре, дай, Боже, щастя й вам!»

Романтика сільської праці трохи зблідла, коли почали мліти руки, а сонце без жодної поблажливості до його молодого віку безжалісно пражило від самого ранку до надвечір'я. Але Богдан не скаржився. Щоранку, перемагаючи біль у суглобах, схоплювався з ліжка, обливався холодною водою і виходив на загін першим, із задоволенням мацаючи стужавілі мускули рук.

Зате неділя була його. З самого ранку Богдана немає вдома. Ще далеко до того часу, коли добре продрухаються люди, приберуться й потягнуться стежкою до церкви, а він уже обійшов царини і прибрів на потічок, у довгу жолобину між шпайвським узгір'ям і горбатою загайпільською толокою.

Повітря, настояне на ранішній прохолоді і густому запаху акацій, свіжою патокою пливе понад долиною і заповзає, ховаючись від сонця, під крони вільх, припадає до холодної чорної ріні, до слизьких водоростей і кислуватих лопухів. А потічок, дбайливо виминаючи високе каміння, квапно перебігає, напружено морщиться на своїх вузьких перебродах, а над ним гойдаються, ніби підвішені на ниточці, комахи-русалки, завмирають у одній точці, дрібно тріпочучи голубими крильцями; шугають проти течії воронобок і мересниці і кумедно булькають угору за комарами.

Це улюблене Богданове місце. Тут його ніхто не бачить, не покличе, не розвіє думок. А їх у нього багато, та не всі можна навіть висловити.

Хіба передаси словом п'яний запах чебрецю або колір жовтоцвіту, що жахтять під берегом на сонці, чи тремтливий багрець бузькового вогню, розлитий по мочаруватій леваді? Хто повірить йому, що тільки тут, пригорнувшись грудьми до м'якої трав'яної бараниці, він відчуває, що повернувся додому? Кого цікавитиме те, що лише на цьому місці він може найкраще осмислити прочитане, почуте, бачене?

А коли вгледитися в небесну блакить, тоді мислиш зовсім по-дорослому. Та не всім думкам можна самому дати лад. Тоді він іде до батька, а його батько не такий, як інші, – він товариш, друг і мудрець.

Над зеленим тунелем у високості горить сонце, довкола сонця безмежний простір холоду, проміння безслідно пропадає в безвістях, і тільки земля, така малесенька порошок, бере собі частину тепла і творить з нього життя. Одна земля і одне сонце... Це було б зрозумілим, але сонць і планет, так пише книжка, не тисячі, не мільйони, а без кінця. Як збагнути це «без кінця»? І чому до болю в голові хочеться зрозуміти?

А може, це Бог? Ні. З богами покінчено давно...

Минулого літа сидів отут і вимовляв слова «отченашу» – борг перед Богом, вранці забув помолитися. Богдан змалку молився. Колись поставав у його уяві добрячий дідуган, який усе знає. Потім зрозумів, що бородатий бог – це казка. Є вічний і всесильний невидимий дух, який існує всюди. Цей дух народив сина і послав його на землю... Богдан враз спіймав себе на блюзнірській думці: адже планет безліч, то хіба на кожну з них Бог послав своїх синів і всі вони називалися Ісусами? Тут щось не так... «Це також казка, видумка!» – жахнувся хлопець, струсонув головою, щоб прогнати сумніви, бо ж страшно: батько й мати вірять, а він... Ні, ні! Швидко повторював слова молитви, але вони уже звучали якось дивно пусто, а зовсім нові, чужі думки били молоточком по мозку і вистукували тільки заперечення того всього, у що вірив дотепер.

Він утікав тоді з левади, втікав від самого себе, але не міг уже позбутися нав'язливих сумнівів і перестав молитися. А вночі снівся йому розсерджений Бог. Він потрясав над його обличчям кудлатою бородою і душив кощавими пальцями за горло. Цілими днями ходив, наче струений, все боявся кари невідомої сили, а найбільше тієї порожнечі, що глухо стугоніла в грудях.

Не витримав. Увечері, коли мати вже спала, а батько допізна працював над річними звітами, він зайшов до нього в кімнату.

– Тату...

– Ти ще не спиш? А я просив не заважати, – не відриваючись від паперів, промовив Шинкарук.

– Я мушу щось сказати, татку...

Шинкарук відчув тривогу в голосі сина, різко повернув голову, глянув і весь насторожився: він дотепер не задумувався над тим, що цьому довгов'язому хлопчині минуло чотирнадцять років. У нього, напевно, є свій світ думок і запитів, і його батьківська порада зараз як ніколи потрібна Богданові.

– Що трапилося, Богданю? – Він простяг руку, щоб погладити хлопця, і опустил її. Побачив: син уже не хоче, щоб його пестили, він чекає, коли з ним поговорять, нарешті, як з дорослим.

Шинкарук встав. Богдан мовчки переступав з ноги на ногу.

– Татку, я... я вже не вірю в Бога.

Батько зміряв поглядом сина з ніг до голови, випростався і, здавлюючи задоволений вигук, чмихнув у вуса.

– Переконали вчителі?

– Ні, я сам...

– Са-а-м?

– Так-так! – блиснули Богданові очі. – Нам казали, що Бога нема, але я вірив мамі, та й ти... А тепер зрозумів, що на інших планетах ніхто не може знати нашого Бога, що його самі люди на Землі видумали... Але мені страшно, татку... Ні в що не вірити?...

Шинкарук узяв сина за рамена і посадив у крісло.

– Я теж атеїст, Богдане.

Хлопець схопився. Він ніколи не підозрював, що батько безбожник. Адже мати запевняла: тато молиться, а у школі говорить те, що мусить. Разом з бентежним здивуванням прийшло до Богдана незвичайне відкриття: перед ним стоїть його однокласник, друг!

– А мама?

– Багато людей вірять... Але пройде певний час, і Біблія стане казкою для дітей. Та головне не це, синашу. Людині треба в щось вірити, на те вона людина.

– У що?

– Приглянься до життя. Ти мусиш дорожити своєю землею і знати, за що нею дорожиш. Це справа не одного дня, Богдане. Любити рідний край, пити рідну мову, як джерельну воду в спеку, поважати працю людей, ненавидіти тих, хто чинить зло, а любити тих, хто добро творить, – це велика, добра віра.

Богдан заворожено слухав батька. Він не міг одвести від нього очей і відчув, як вірить цій людині, що є його батьком. Примруживши від щастя очі, притулився до його грудей. Шинкарук давно не схилявся до синового чуба, що пахнув сонцем і суніцями. Крадькома витер зрадливу сльозу.

Легко пройшли батькові слова через призму конкретного життя, яке оточувало Богдана. Він бачив тільки добро на землі і людей, які творять добро, і любив їх. Не питаючи дозволу матері, вступив до піонерської організації. Обурювався, коли вона забрала в нього галстук, сказавши: «Індиків лякати будеш», не розумів, чому мовчав батько, коли він похвалився, що за рік стане комсомольцем. Адже тато мусить вірити в те саме, що й Богдан. Бо ж у що інше?

Богдан ліг долілиць на землю. Вчора підгортав картоплю, ще трохи мліє поперек. А земля пахне листям кульбаби, чорнобилем, пахне свіжим молоком, немов на цьому місці тулилась до трави корова повним вим'ям, пахне вощиною і житнім хлібом. І здається Богданові, що сьогодні він, як ніколи дотепер, відчуває, як міцно можна любити свій край.

«Ні, хто вірить у богів, той не може по-справжньому вірити в людей».

Над потічком співали хори беріз. Він завжди їх чув. Ще в ранньому дитинстві будився серед ночі від співу беріз за вікном. Тоді він вірив, що це співають ангели. А тепер вчував у цій мелодії пісню всієї землі, прекрасної, чистої, повної світла, зелені й добра.

Далеко, в тому боці, де Коломия, почулися глухі вибухи. Густо – один за одним. Богдан підвівся, вибіг на леваду. Що це? На небосхилі висіли білі м'ячики дивних хмаринок. Вони з'являлися густими зграйками то в одному, то в іншому місці і розпливалися в повітрі.

А-а, летунські вправи...

Але до струмка вже не повертався. Перейшов сіножать і подався стежкою додому.

Ще здалека почув голос батька. З кимсь розмовляв у хаті.

Богдан зупинився біля кущика бузку неподалік од вікна. Чий це голос?

– А я не прийшов вас перепрошувати, – впізнав Опришків густий баритон. – Тільки ото за Пушкаря тоді, немов спросоння... Та ви, вчителю, таки трохи мене здивували.

– У нас з вами ніколи не було зовсім однакових поглядів. Проте якщо подумати, ми завжди змагалися за одне: щоб краще люди жили на землі. І коли я поділився з вами своїми сумнівами, то це ще не означає...

– Су-умніви! Ви, інтелігенти, надто багато сумніваєтесь. Не привезли мануфактури в кооператив – за Польщею банно, не доплатили колгоспникам за роботу – погана влада, брата вашого скривдили – давай іншу. А я люблю радянську владу, як добрий господар землю, хоч вона між пшеницею і будяка часом сплодить. Бо вірю, чуєте, вірю в справедливість нашого ладу!

– Щодо загальної справедливості, себто доцільності соціалізму, я не маю ніяких застережень. Та що тут говорити. Самі бачимо... Але мій брат – комуніст. І не один він такий. Буду відвертим перед вами. Це злочин...

Скрипнуло крісло.

– Ну, знаєте... – прошипів Опришко. – За такі розмови...

Не докінчив. Вийшов з хати, грюкнувши дверима. Богдан одсахнувся від парканця. За хвилину почувся мамин плач.

– Ти що наробив, чоловіче, що наробив? Таж він погубить нас усіх!

Богдан ще дихав пахощами землі, з душі ще не сплигло зачарування красою світу – і раптом... Та що це таке? Батько не вірив у Бога і втаїв це перед ним, батько не вірить... А стрийко Михайло, виходить, не помер? Його... що з ним зробили? Навіщо батько обманював удруге? «Опришко погубить нас усіх». Хто погубить? Радянська влада, в яку він повірив, як колись у Бога?

Богдан утікав геть від хати. Він боявся, що буде плакати, кричати, образить тата.

Блукав цілий день по царинах. Повертався додому з серцем, затроюдженим зневірою. Тепер він не мав чого покласти в душу. Любов до рідної землі... До України. Не радянської. А якої? Якої іншої України?

Застав у хаті незрозуміле сум'яття. Вчителька Марта Яківна збирала гамузом свої речі у валізку, плакала, прощалася.

– Що сталося? – спитав тривожно Богдан.

– Війна з німцями, – відповів зажурений батько.

Богдан здригнувся. Білі м'ячики хмарок на небі... Боляче вдарилося у мозок жахне, він скрикнув, здавлюючи ридання:

– А Віра, Вірочка?

Мати згорбилась над столом, обхопивши голову руками. Батько лаштувався в дорогу. Він поїде разом з Мартою Яківною до Львова і забере звідти дочку.

IV

Різноголосою тривожною луною линули над Загайпіллям вістки про війну. Бої котилися стороною, над Прут долітав далекий фронтовий гул, і лише зеніткидесь далеко час від часу пугукали, і прожектори розрізували вночі чорне небо вогняними перехрестями.

Не збиралися біля читальні газди «на політику», як колись під час польсько-німецької війни, було не до того. Наче сніг у травні, звалилося на голови людям зовсім несподіване, і люди сторопіли. У тремтливому чеканні справжнього жаху, пожеж, голоду і сирітства жив народ у ці дні і не сходився гуртами, і не співали вечорами дівчата на вулиці.

На Пруті, нижче броду, лежав дивовижним мостом збитий німецький бомбардувальник, але й біля нього не збиралися. До літака прийшли тільки батьки двох хлопчиків-пастухів, щоб забрати останки своїх дітей. Їх розірвала

бомба, коли вони хотіли помацати продовгувату блискучу диковинку.

На Дідицькому сталася також подія – помер старий дяк Пантела Бобик. Перед смертю сказав, що він не може більше дивитися на злигодні – бачив за свій довгий вік досить. Хату й поле заповів Семенові й Оленці. Коли піп Бабиняк прийшов сповідати Пантелу, він підвівся й промовив:

– Йде велике горе, отче. Будьте людиною і потіште народ хоч раз розумним словом.

За домовиною Пантели йшло півсела. Зловісною була смерть сільського патріарха.

Клим Запоточний ходив по селу, щоб відвести балачкою душу. Всюди повторював одне:

– Червона армія – не польські улани. Гаратнуть, із німця – дим та й нитка. Будете видіти.

Але його слова не втішали загайпільчан. З дня на день чекали мобілізації, не одна мати тихо піднімалася вночі з постелі, щоб постояти в узголів'ях синів, не одна дружина здавлено хлипала всю ніч на грудях сонного чоловіка.

Та мобілізації не було, і це дивувало людей. Газети приходили до Загайпілля регулярно, в них щодня повідомлялося про успішні бої, про збиті літаки і полонених німців.

Партприкріплений Скакунов поїхав до Коломиї таки в перший день війни і не повертався, а Опришко чекав його і чорнішав з кожною годиною. Ніс ще більше витягнувся, Андрій щоранку приходив до сільської ради і запалими очима дивився на Івана Ковбанюка.

– Що це робиться, Іване?

Голова сільської Ради нічого не міг відповісти Опришкові: він також чекав розпорядження з райкому партії. Його блідувате марне обличчя почало останнім часом наливатися здоров'ям, а тепер зжовкло, як після перепою.

Бували в Опришка хвилини, коли він з жахом відчував, як до його мозку приходять зовсім чужі думки і палять, шпигають зневірою:

«Як це так? Виграти громадянську війну, а через двадцять років хитнутися від першого удару? Що сталося?...»

Та це були секунди сумнівів. Опришко йшов тоді між люди, кричав на тих, хто впадав у безнадію, підозріливо вглядався в Пушкареві очі, намагаючись вловити в них вогник зрадницької втіхи. Пушкар заклопотано поглядав на голову колгоспу і запитував про наряд на роботу, бо війна, мовляв, війною, а хліб треба буде збирати – жнива на носі. Нічого не міг прочитати Опришко на непроникливого обличчя свого бригадира, як і не знав, що вечорами виходить Пушкар у поле, пробує на зуб воскове зерно, гладить молоді листочки на вербових прутиках на межі – їх повтикав крадькома ще ранньою весною, – а тоді в його горлі клекоче злобний сміх, і він здіймає вгору кулаки: «Чекай, жеброто... Прутик деревцем стане. Два ряди головатих верб, мов жовніри на варті. Вішати вас буду на тих вербах! Щоб і внуки сотому заказували переступати межу!»

Іван поїхав до Коломиї, а повернувшись, зайшов прямо до Опришка. Є вже наказ евакуювати установи, відступ триває. Треба збиратися в дорогу.

– Втікати?! – скрикнув Андрій. Він дотепер сидів згорблений за столом і ніби й не слухав Івана. – Від кого? Від своїх людей я, Опришко, втікати буду?

– Не втікати, а відступати. Кутузов теж відступав колись.

– Кутузов... Царська армія, генерали, запроданці! А ми, ми?

– Ви завжди були засліплені, Андрію. Тому не можете нічого бачити далі свого носа. І через те вам до паніки близько. А істериків і панікерів розстрілюють у военний час. Зрозуміло?

Опришко охолов. Важко сперся ліктями на стіл і прошелестів зшерхлими губами:

– Не буду відступати. Армія – інша справа. Є різні маневри, відступи й наступи. А я тут залишусь. Думай як хочеш. – Підвів очі, вони налились уперше світлом. – Ліси у нас, Іване, глибокі, слава Богу. Опришкувати буду! Жодного німака в село

не пущу. – Він прояснів злою циганською посмішкою і колючим поглядом штрикнув Івана, мов двома розчепіреними пальцями межі очі. – Сина візьму, Павла Циганчука, тебе, партизанку створимо, гімназисту переляканий!

– Мені в райкомі наказали бути завтра в Коломиї, – спокійно відповів Іван. – І раджу вам також іти зі мною. Підпілля буде. Але для цього згуртуватись треба. А поодинокі переб'ють. І вас... Тут-таки, в Загайпіллі.

– Дідька лисого! А втім... Роби як знаєш. Тільки я не піду нікуди.

Іван обняв Опришка і пішов прощатися з рідними.

Якимиха впала на коліна перед сином і благала не йти, люди ж свої, заступляться. Чи то ж одна влада тут була, і не вбивали таки нікого. А він, Іванко, що злого кому зробив?

Іван підвів матір, цілував її висохлі щоки.

– Я повернуся, мамо. Не вік же тут будуть німці.

– О, аж тепер ні, аж тепер за тобою слід рутою заросте, на твоєму похороні плачу нині, синку!..

Яким стояв посеред хати, і здавалося, не рушиться він, камінний, з місця, так і вийде син за отчий поріг і не візьме на важку дорогу батьківського благословення. Схлипуючи, дивилася Якимиха на чоловіка, тремтячі руки піднесла до горла і, завмираючи, чекала: невже отак розстанеться рідний батько з сином?

Наче в спину хтось штовхнув – кинувся Яким до Івана і затрусився від здавленого крику. Все, мабуть, тут – і прикрощі, яких завдав йому первісток, і втрачені надії, що їх колись плекав Яким, виводячи Івана в люди, і батьківська любов, яку таки не вбив жаль до сина, – збіглося зараз в один кривавий болісний згусток, і старий виплюнув його страшним словом:

– А будь цей світ навіки проклятий!

Тільки Василь холодно подав руку, не дивився в очі братові.

Учора ввечері він зустрічався з хімчинським Михасюком. Михасюк сам прийшов нагадати йому про той час, коли вони удвох вікна били комуністам. «Наша героїчна дає драла, ми будемо ще воювати за справжню Україну». Василь відмахнувся од нього, але крапля злоби впала і зашипіла на незастиглій ще образі... І тепер курилася десь там, глибоко в серці, ідким димком.

Вже на порозі обернувся Іван і, прискуливши очі, сказав з притиском:

– Бачу твій настрій, парубче. Тільки гляди... Зустрінемось – звіт даси мені. За добро, а чи за зло.

– Йди, йди, – визвірився Василь і з кулаками підступив до старшого брата. – З чужими ти прийшов і йдеш з чужими. Не було тобі тут рідні: ні в хаті, ні серед людей.

Позеленів Іван. Помутніло в очах від оскаженіння, він міг би тепер убити Василя. Але серед хати стояв батько, звисивши голову, і мати – з заляканими в розпуці руками, мов живий пам'ятник одвічному материнському стражданню.

Пішов. А коли проходив через Дідицьке, зупинився. На порозі Пантелової хати стояла та, яку кохав. На призьбі повзала дитина, плакала, але мати не звертала на неї уваги, дивилася на Івана.

– Куди ви?...

Він підійшов до тину, переступив перелаз і, не думаючи про те, що може побачити Семен, обняв її по-парубоцьки однією рукою, поцілував у щоку.

– Щастя тобі тут, Оленко...

– Хай вам Бог помагає, Іване. За все добро... За мене.

На тракті догнала Івана Ганна Сторожучка. Хустина сповзла з голови на шию, злом іскрились очі, дихнула йому в обличчя пекучим докором:

– Так легко все, так просто, як дитині цяцьку показати... Куди ідеш, голово сільради, начальнику? За себе боїшся? А ми як? Погрались діточки в свободу і досить їм? Пити разом, а розплачуватися окремо, Іване?

– Ой, Ганко, Ганко... Скільки такого цвіту, як ти, змарнується. Прости, Ганнусько... Перед тобою, як перед народом, благаю прощення.

Він нагнувся до її рук і заквапився по тракту, щоб не дивитися більше на горе, на тугу, що застигла сірим силуетом при битій дорозі.

Шинкарук повертався зі Львова. Йому пощастило доїхати до Станіслава товарним поїздом – це, мабуть, був останній, посланий для евакуації військових частин, – далі до Коломиї довелося йти пішки.

Не відчував ні втоми, ні голоду. Все, що не стосувалося його неймовірного горя, було далеким, чужим, ворожим.

Віри немає, донечки!

Люди ходять, працюють у полі, діти граються в поросі, хтось хихоче в сутінках за тином, навіть пісня, мов заперечення смерті, стрепенеться то тут, то там над стривоженою землею. Мирно стоїть крислатий дуб, розпростерши чепірнате гілля над хрестом край дороги, сонце досушує стомлене колосся, а воно хилиться й покійно жде серпа; вечори скроплюють росами прив'ялі трави, споліскують короткі грозові дощі смагу з землі; люди відчиняють двері й приймають подорожнього на ніч.

І все це живе поза його горем, байдуже до нього; світ існує, як і колись, не знає і знати не хоче, що він утратив дочку!

Дратували Шинкарука безжурні обличчя, ображали розмови про щось зовсім далеке від війни і смерті, святотатством здавався сміх. Він утратив дочку, над його сім'єю нависла страшна непевність, можливо, в нього немає вже дружини й сина, а світові байдуже до цього всього, байдуже!

Кілька днів тому Шинкарук, насилу діставши квиток на поїзд, приїхав до Львова. Тут він дізнався про відступ. Але тривожні розмови, голосні команди військових і лайка водіїв на вулицях ковзали повз його увагу. Він біг провулками, боячись, що заблудиться і не знайде будинку, в якому жила Віра. Знайшов. Господиня Слівінська скорботно розповіла про те, як Віра вранці збиралася йти в бібліотеку, була веселою і зовсім не сподівалася, бідна, що її схоплять енкаведисти. Бо, прошу я вас, за цих кілька днів скільки людей пересажали! Ні-ні, вона нічого докладно не знає. Але казала пані Зарицька, а її чоловік працював кимсь там у міській раді – то хто вже буде краще знати, – казала, що був потайний наказ арештувати як можна більше, щоб німці не мали підтримки від свідомого місцевого населення. Але най добродій Шинкарук не падає у відчай. Можливо, Віра якось врятується, а може бути, що й не арештували, тільки дивно, куди б могла подітися? Першого дня, в неділю, бомби падали за містом і біля пошти. А бібліотека, куди ходила Віра, – осьдечки.

Шинкарук, німий і безвладний, сидів у кріслі і не міг тепер пригадати обличчя своєї первісточки, тільки виразно відчув, як крізь райдугу років простяглися до нього ніжні, теплі дитячі руки, обняли за шию, а віддуті рожеві губки прошептали: «Добраніч, татусю».

Глухий стогін вирвався з грудей і захлинувся в здавлених сльозах. Шинкарук схопився з крісла.

– Куди, куди мені звернутися? О Господи!..

– Пане добрий, – ламала руки Слівінська. – До кого звертатися? Таж то басурмени, азіяти, які не тільки людей – Бога топчуть!

– Що ви говорите? Люди ж вони...

– Людиська! Ви краще ідьте додому, поки не пізно. Хто знає, що там діється? Щиро вам раджу, бо я для своїх людей...

«Так! – стрепенувся Шинкарук. – Так. «Одного поля ягоди». І щоб не залишити ні однієї, Віру тут взяли, сім'ю, напевно, вивезли, а він залишився один. Один!»

Кинувся до дверей, вибіг у коридор. Слівінська втримала його за руку.

– Пане Шинкарук... Хоч то влада має змінитися, але ви заплатіть мені ще такі карбованцями.

Шинкарук витяг з кишені кілька папірців і, не дивлячись на грушувате обличчя Слівінської, побіг сходами вниз.

...Розмовляв з людьми, кожний день приносив усе свіжі новини: німців відтиснули, німці йдуть і палять села, червоні війська вже за Збручем.

Якось байдуже було до всього. Ба ні, не байдуже. В проблисках тверезого мислення він розумів, що в своєму горі став егоїстом, що все на цьому світі вимірює лише благополуччям своєї сім'ї. «Думаєте, як Пушкар, тільки про себе». Так казав Опришко, і він мав рацію. Шинкарук картав себе, називав негідником і все-таки вище свого горя стати не міг. Ці тверезі думки були наче не його власні, а нав'язані звідкись зовні, як ота стара австрійська пісенька, що зовсім недоречно врилася в свідомість і глузувала його батьківського горя:

Гонвед-банда і музика!

Чого ж тобі, брате, ще?

«Геть, геть! Що мені до всього світу, в мене ж дочки нема, мене скривдили, знищили, то хай будуть вони прокляті!»

«Але ж, крім тебе, живе великий світ, океан людських дол! І твоя печаль чи радість – це лише крапля, а не зміст людського життя. Треба стати вище й глянути: може, твоє горе не збігається з людським? Яке ти маєш право проклинати те, чого не проклинає народ? А коли б у тебе була зараз сила виклясти для себе одного щастя – ти став би злочинцем. Адже чекаєш окупантів! Собі – мізерне добро, а лихо мільйонам? Стань вище, як ти смієш оцінювати життя людей своїм горем?»

«Дитини в мене немає... Ви розумієте? Вірочки моєї... О Господи, та невже це правда?»

Третю добу йде Шинкарук пішки. Обличчя заросле, очі спалені спекою і слізьми. Одяг просяк пилюкою, волосся злиплося у ковтуні, а сам він подібний до жебрака.

Остання подорожня ніч застала його недалеко від Коломиї. До Шинкарука довго приглядалася господиня, переморгнулася з чоловіком.

– Не бійтеся, гроші в мене є...

– Та ми не про гроші, – знизав плечима господар. – Різні люди тепер бродять.

– Я не з далеких. Загайпілля, може, чули?

Йому дали вечеряти, постелили на лавиці біля вікна. Прокинувся, коли сонце вже добре підбилося. З пасовиська втекла від гедзів корова і мукнула під вікном, наставляючи до хати морду. Знайомий запах коров'ячого дихання обдав Шинкарука і до болю відчутно нагадав йому про рідний кут. Сьогодні буде вдома. Але як там, що?

Він одягся, подав господареві червінця. Той відхилив його руку, гірко посміхнувшись.

Зрозумів: уже нема тут радянської влади; забулося власне горе, тривожно запитав:

– Німці вже тут?

– Нікого ще не бачив. Кажуть, Україну проголосили.

– Україну?! Хто? Яку?

– Кажуть, якийсь Бандера.

Шинкарук замружив очі, продумував почуту новину. «Україна... Як це? А де військо, державний апарат? З неба впали? І Бандера... Що за один? Це якась фікція... Хоч, може...»

– А що люди на це? – спитав обережно.

– Люди – не знаю... А я... Пам'ятаю трохи Австрію, хлопчиком був. Перебідив Польщу... На Радянській Україні не набив оскоми. Жив добре. А на цю подивлюся... Хоч і її ми вже бачили. Ще у вісімнадцятому вона також ішла поперед німців чи то за ними. То була гонорова Україна, панська, як Польща... Подивимось...

– Хто знає, чи на цю Україну будемо дивитися...

– А що буде?

Шинкарук не відповів. Відчув, як його власне горе поступилося перед маревом страшного лихоліття.

У Коломиї прочитав відозву. Від імені проводу Організації українських націоналістів і її вождя Степана Бандери проголошував самостійну Україну прем'єр-міністр Ярослав Стецько. На ратуші лопотів жовто-блакитний прапор.

«Виходить, німецької влади не буде, – зітхнув полегшено. – Українська влада... Але як же це так? Хто її дав Стецькові й Бандері? Адже німці...»

Поринувши у суперечливі думки, повертався додому. Назустріч йому вибіг Богдан.

– Тато вернувся!

«Слава Богу! Не встигли...» – прошепотів Шинкарук і припав головою до синового плеча.

V

Чому так довго не можна розплющити очей? Ціла вічність проходить над Вірою, а їй несила глянути, що робиться довкола. Перед очима пересуваються якісь картини, немов коралі-вервечки в пучках набожної бабусі. Та нарешті світло вузькою смужкою прорізує мертво склеплені повіки. Стеля... Домашня, біла, і мухи зрідка мандрують вниз спинками, не боячись упасти. По боках – мальовничі

стіни (ні, це не в мамі), і запах постелі чужий... А-а!

– Пані Слівінська!

Гостра копичка кіс тінню відбилася на стіні, зажурене обличчя нахилилося над нею. Голубі очі серед віночка зморщок, ніби озерця між сухими берегами, заблищали втіхою.

– Я не Слівінська, я Марина... Але ти засни, засни...

Віра слухняно стуляє повіки. Їй не хочеться чи сили нема думати над тим, чому вона потрапила до незнайомих людей, чому не може ворухнути ні рукою, ні ногою. День зараз чи ніч? Вдома вона чи на своїй квартирі в господині Слівінської? Не цікавить її і те, хто ця жінка, яка назвала себе Мариною.

А може, таки вдома? Травневий ранок, набухлі росинки на осіці... «Я люблю тебе, Вірочко...» – «І я тебе, Мироне. Ти візьмеш мене з собою, бо я найкраща з квітів...» – «Ви мотлох, пані!» – «А чому, чому така сумна мелодія?» – «Сумним акордом скінчився день... Скінчився день?...»

Коралики безконечно довгого разка пересуваються в пам'яті, плутаються, губляться. Віра силкується ще раз розклепити повіки, але вони олов'яні й печуть, як перед добрим сном.

Заснула. А коли прокинулася, за вікном варився день, розпарене повітря вливалось духотою в маленьку кімнату й заносило багатоголосий гамір з вулиці, а серед гамору різко вирізнявся ритмічний тупіт сотень чобіт і уривки якоїсь рубаної пісні з уїдлигим, одноманітним рефреном.

Не могла зрозуміти, що трапилось. Чужий дім, чужа пісня на вулиці, і нікого немає в кімнаті. Рвучко підвелася, та гострий біль у правому боці шпигонув аж до серця. Запаморочилася голова, нудка млість пройшла по тілу, і спина приросла до матраца. Боязко повела рукою по тілу – товстий шар бинтів туго опоясав її попід груди. Намацала пальцями зашкарублий круг – засохла кров?

Ага... Була неділя...

Здригалися будинки від гуркоту бронемашини, з-під коліс гармат злякано виривалися клубки куряви й стелилися тривожним маревом над промисловими кварталами, кричали сирени фабрик, і кричали люди на вулиці.

А Віра стояла на тротуарі, схопившись позад себе за дерев'яну огорожу біля ветхого будинку на Замарстинівській, і безпорадно дивилася в гаряче червнєве небо.

Рожеві півонії сивіли за парканцем від пилюки й страху, трусився круглоголовий стрижений клен, хтось штовхнув Віру і грубо вилаявся: «Роззява!», пробігли з карабінами бійці, і гахнув вибух зовсім недалеко, біля шкірзаводу.

Що це? Війна?!

Неначе сама смерть зірвалася з ланцюга й завилала, затанцювала на небі й понад землею в божевільній радості.

Не вірячи, що це таки війна, Віра підбігла до незнайомого чоловіка, що квапно проходив мимо неї, схопила його за полу піджака й переляканим поглядом благала заперечної відповіді:

– Що це, війна?

– Ні, забава! – різко звільнився чоловік з її рук, та, повернувши за будинок, зупинився й крикнув:

– Чого стоїш? Цяцю в небі побачила?

Вернувся, схопив її за руку, і обое впали ниць. Металевий рев, пронизливий і кровожерний, пронісся понад димарями – розшаліла смерть гуляла безкарно над громадями будинків і гасила хижу спрагу над Полтвою, вириваючи камінь і мерву у блакитне небо. Застогнала земля, просячи рятунку, така ж безпорадна, як і люди.

Піднялись, Віра побігла за незнайомим чоловіком. Де захватись? Але в цю мить згадала, чого прийшла сюди раннім ранком аж з другого кінця міста, висмикнула руку і майнула на вулицю. Ще раз, зовсім близько, ригнула смерть полум'ям і

димом, та Віра вже не бачила й не чула ні вибухів, ні зойку поранених, ні шроту цегли та каміння, що падали з неба й кришилися на бруку, ані свисту осколків.

Бігла, та не додому, а вниз, навмання, не втрачаючи надії, що таки зустріне його, адже він не міг злякатися. Впевнена була, що ні камінь, ані осколок не сміє її зачепити, поки не побачить вона Мирона, поки не скаже, що любить його так, як жодна жінка в світі не вміла любити, бо не тільки наснила, вимріяла його в дівочих мріях, а й сама допіла після зустрічі з ним, як вишня в червні.

Вірила... Мелькали поруч вікна будинків і чиїсь злякані очі, шалений трамвай котився вниз без гальм, залізний птах, наче коршак, падав просто на неї і піднімався, лютий і жорстокий, понад фабричними трубами до неба.

І тут сталося щось неймовірне. Високий будинок з вежею розсипався перед її очима, ніби складений з дитячих кубиків. Сліпучий блиск, шум у вухах, поштовх у бік. Може, скрикнула, а може, й ні. Заскрипів пісок на зубах, не стало неба, міста й людей. Тільки перед самими очима – щербатий кусень цегли, червоний, як згусток крові.

Ще пам'ятала, як хтось цупкими руками брав її під шию і під коліна, усвідомила, що стала враз дивно важкою, чула, як дихав хтось у її обличчя і шепотів: «Віро, Вірочко...»

Хто це був? Той самий незнайомий чоловік? Але звідки міг знати її ім'я? І де вона зараз? Що сталось, зрештою, на світі? Хто співав на вулиці маршову пісню по-німецьки?

Повела головою, спитала кволо:

– Де я?

Скрипнули двері. З маленької темної кімнати вийшов невисокий чоловік у шкіряному засмальцьованому фартусі, у кашкеті дашком назад, з шевським молоточком у руці. Він квапливо кинув молоток у кут на підлогу, витер долоні об фартух, і густе павутиння жилок на дрібному обличчі налилося багрянцем.

– Хвала тобі, Господи! – зітхнув і, склавши руки на грудях, сів скраєчку ліжка біля Віри.

Віра повторила ще раз те саме запитання.

– Не турбуйтеся, будьте спокійні... Ви, пане дзею, під щасливою планетою родилися або в кошулі. Тепер усе гаразд... Більше двадцяти душ під тим будинком пропало. Та й вам було три чверті до смерті.

Віра хвилювалася все більше. До неї повністю поверталася свідомість, але дівчина не знала нічогісінько. Не мала уявлення, що це за чоловік із обламаними нігтями на пальцях і з видовженим уперед обличчям, наче він весь свій вік дивився напружено в одну точку.

– Хто ви? Куди я потрапила?

Чоловік зрозумів, що хвилюватися дівчині не можна, і поквапився розповісти коротко про все.

– В той день, коли розпочалася війна, – це мені розповів мій племінник, – ви мали зустрітися з ним. Мене це нічого не обходило, – обачливо застеріг, – то така справа, що нікого не минає. А він ще вдосвіта дізнався про все це лихо і таки відразу кудись там пішов. Куди – не знаю, бо то ніц мене не обходить, але через те запізнився на рандку.

– Ми-рон? – кинулася Віра.

– Так-так, наш Мирко. Тільки ви обіцяйте, що слухатимете спокійно. Лікар заборонив вам нервувати... Я – Миронів вуйко, Казьо Сарабай. Він живе, тобто жив... у мене. Але най це буде між нами... Ну, і, пане дзею, маєте велике щастя, що він таки вийшов. Це ж Мирон вас приніс ледве теплу.

Щаслива усмішка ледь торкнулася вуст дівчини і відлетіла, злякана.

– Де він тепер?

– Оцього я не знаю, паннунцю. Тепер ніхто нічого не знає. На фабрику я вже не ходжу, роботи ніхто додому не приносить, а я стукаю по старих шкарбунах молотком і знову, як за Польщі, вдаю дурного.

– Та скажіть, ради Бога, що сталося?

– Ах, я забув, що ви нічого не знаєте! У Львові... німці.

Віра заперечливо мотнула головою, злякані очі вп'ялися в зім'яте Казьове обличчя.

– Не може бути...

– Саме так, – зітхнув Казьо. – Відступають наші...

В пам'яті Віри спливли гомінкі збори та мітинги, пісні, що їх співали ті, яких вона весь час сторонилася.

Жаль, гіркота, розчарування і глуха злість нахлинули до її свідомості.

– Яке нині?

– Перше липня...

– За тиждень... А за місяць всю Україну стопчуть.

– То ще не знати, дівчино. Зненацька напали. Не відповідав війни Гітлер. Ну, але про політику мовчимо. Ви моя кривнячка. Як видужаєте, можете їхати додому. А хочете, то живіть і в нас. Малого жінка ще позавчора одвезла на село до своїх. Місце є.

– Я Мирона мушу бачити!

– Мус має два кінці. Ви не скоро побачите його. І Кривду теж. І дуже прошу, не смійте ніде згадувати ці прізвища. Їх не було.

Казьо схилив голову. Йому жаль було дивитися, як дівчину душать сльози, як вона ковтає їх, а здавлене ридання потрясає всім її тілом.

– Заспокойтеся, прошу вас. – Казьо погладив Віру по гладенькому чорному волоссі. – Все буде добре. Дасть Бог, ще зустрінетесь. Я вірю в це. А зараз вам треба спокою. Засніть, якщо можете. Я приготую вам чаю.

Казьо поспішив на кухню. За кілька хвилин приніс чай і шматок хліба з маслом.

– Масло ще довоєнне, – гірко пожартував. – У нас є невеликий запас.

Але Віра не хотіла їсти. Вдячно глянула на добродушного шевця, хотіла бадьоро усміхнутися, та очі зайшли туманною мережкою.

Дівчина знову заснула.

VI

Офіційне проголошення самостійної України відбулося в будинку товариства «Дністер» при свічках.

Саме в той час, коли новоявлений прем'єр-міністр Ярослав Стецько зачитував відозву проводу ОУН, квартали Львова заповнювали разом з темрявою ударні гітлерівські полки. Слідом за ними поспішав генерал-майор поліції Карл Ляш, якого Гітлер благословив на львівський престол.

Але сьогодні влада була в руках Стецька-Карбовича, і він квапився скористатися з неї.

Блимало, хиталося полум'я свічок, гойдались тіні на стінах, урочисто дзвенів голос прем'єра, в гробовому мовчанні стояли міністри, і весь цей спектакль нагадував панахиду.

Професор Бендас свято повірив, що він буде міністром освіти в уряді Стецька. Годі було й не повірити. Ще вранці останнього червневого дня до нього на квартиру прибіг кур'єр з «Дністра» і вручив листа від прем'єра.

«Вельмишановний пане Бендас!

Від імені проводу ОУН я призначаю вас міністром освіти самостійної соборної України з правом участі в засіданнях кабінету.

Я. Стецько-Карбович».

Міністр освіти! Грім з ясного неба. Багато надій плекав Бендас з першого-таки дня війни: адже тільки його мати була українкою, а батько – онімеченим поляком, посада при німцях гарантована. Завідуючий кафедрою, можливо, ректор університету, але – міністр освіти!.. Боже милий... А йому снилися такі скромні сні! Найвища особа у вченому світі! І як це вони, самостійники, у краківських закапелках не забули про його українське походження?

Гойдались тіні на стінах... Хиталась і сухорлява тінь міністра освіти. І думки вертілися навколо справ службового характеру – уявлялась розмова в міністерському кабінеті з найбільш ненависною у світі людиною:

«Хто? Як ваше прізвище? А-а, Мохнацький... Жаль, жаль... Ми не можемо вам дати кафедри в українському університеті, ані навіть пенсії. По-перше, ви поляк, а по-друге... Та що там, це не моя парафія, дорогий колего. З вами розмовлятимуть в іншому місці. Отже, останнє слово в дискусії за мною, професоре».

Вранці Бендасові вручили міністерське посвідчення. Цього дня він на власні очі бачив і на власні вуха чув, як представник німецької влади вітав український уряд. Цього було досить, щоб твердо повірити у свій міністерський портфель.

Наступного дня в свідомість професора почали закрадатися сумніви. Мало міністрів зібралося в «Дністрі», самого прем'єра не було, ніхто не розподіляв кабінетів. Ті, що прийшли, перешіптувались, знизували плечима. На третій день усе з'ясувалося. Доктор Ганс Бауер відповів кореспондентові «Краківських

вістей», що він нічого не знає про західноукраїнський уряд Стецька, такого уряду немає. Єдиною владою в Галичині є влада німецька, і всі їй будуть підкорятися.

Міністри квапно розходилися. Хтось шепнув оторопілому Бендасові, щоб швидше накивав п'ятами, бо ще можуть і посадити. Пішла чутка, що німці арештували й самого Стецька та інших провідників ОУН.

Що тепер буде? Чи не піти заздалегідь заявити про своє німецьке походження? Але кому?

Зіщулившись від тривожних думок, Бендас вислизнув з приміщення і за рогом «Дністра» порвав над урною своє міністерське посвідчення.

Панахида закінчилась. А щоб не була єдиною, щоб тисячі справжніх панахид проспівали протягом багатьох років на українській землі, розійшлися по всій Галичині друковані в Кракові націоналістичні відозви, і відлунали вони на перший раз брязкотом вибитих шибок, зойком переляканих жінок, вереском сонних дітей.

Микола Пушкар заплакав від радості, обняв жінку, луснув затурканого Леська по плескату чолі: «Чуєш, чуєш?» – і сам вибіг нагору, до обійстя Якубського, молився до червоного диска сонця, що, сідаючи за трактом, розсипалося золотом на його, Пушкаревих, ланах.

Пізно ввечері прийшов з Хімчина Михасюк і найменував його старостою Загайпілля.

Заскреготала, застогнала ніч, вітаючи новий лад в запрутських селах.

Вранці Клим Запоточний лагодив поламані віконні рами, складав поїдені шашелем шматки, – хіба на них кола треба було, самі ж у пальцях кришаться – і потішав Явдоху, що голосила й проклинала на чому світ стоїть Клима й колгосп.

– Не журися, стара. Розумний не журиться. Видно, щось ми таки варті в людей і в Бога, коли про нас вороги наші не забули.

Сумно зіяло Дідицьке чорними ямами вікон, вуйко Онуфрій спішно забивав хату дошками, стояла Оленка заніміла на порозі, й Семен застиг серед подвір'я – згорблений, потемнілий, гіркий, як проклін.

Не було на висілку тільки Опришка. Його повели разом зі світанком до села.

Їх прийшло п'ятеро, а він – один. Зірвали двері з завісів, вдерлися до хати – Пушкар, Лесько, Михасюк і ще два хімчинські парубки.

– В'яжіть його! – заверещав Пушкар, а сам позадкував, зустрівшись з налитими червінню Опришковими очима.

– І чого я, скурвий сину, панькався з тобою! – проскрипів Андрій, кудлатий, роздягнений, в самій сорочці. – «Обережно до людей підходь!» Він тобі, Іванку, ще не раз спасибі скаже за ці твої християнські настанови...

Не боронився. Бачив, що марно. Тільки вдарив ребром долоні парубка по руці – дай одягтися, дурню! – а потім йому скрутили воловодом руки.

– Ну ось, Андрійку, – заговорив Пушкар і підійшов ближче, побачивши, що Опришко, нарешті, не страшний для нього. – Я прийшов по наряд на колгоспну роботу. Молотарка стоїть готовенька на подвір'ї Якубського, чекає на збіжжя. Правда, я її сьогодні перевезу до себе. Спасибі радянській владі – вік би такої машини не доробився. Що накажеш робити? Косити, чи най ще зерно дійде? Скосямо, Опришку, ой, скосямо! Тільки тобі того хлібчика вже не їсти... Досить, наївся ти мого здоров'я, крівці напився, надто mocno на мені ти потоптався, щоб я мав тобі дарувати. Драбина перевернулася, тепер, ади, я при владі. – Пушкар показав на пов'язку на рукаві. – Молитви наші Бог почув. Ну, чого так дивишся і жуеш губи, чого більмами очі заходять? Де синок твій?

Пушкар впритул підійшов до Андрія і дихнув йому в обличчя горілчаним перегаром.

– Де Пилип, питаю?

Опришко з усієї сили копнув ногою Пушкаря в живіт. Той гикнув і гепнувся на долівку.

На Андрія посипалися удари. На світанку повели його в сільраду. Щоб більше завдати ганьби й приниження, Михасюк шарпав ззаду за воловод і підганяв києм, подряпанним від скла після нічної роботи.

Андрій не знав, що з ним зроблять: уб'ють самі чи віддадуть гітлерівцям. Було байдуже: все одно – смерть. Та не про смерть він зараз думав – про Пилипа й Павла Циганчука. Чи вдасться їм перебратися через камеральний ліс у гори і в Річці зв'язатися з комуністами? Кляв себе тепер за те, що не вчора, а сьогодні вранці вирішив піти слідом за хлопцями через Зібранівку й Хімчин і захопити з собою в карпатські нетрі друзів.

Пропало... Адже ж хлопці нічого не зроблять без нього...

Розпечений до білого казан викотився з-під землі, загорілися дерева, зайнялися стріхи на хатах, спалахнули факелами тополі при дорогах. Андрій глибоко вдихнув ранішнього повітря, широко розкрив запухлі від побоїв очі, голосно зітхнув. І не за себе, – за ту надію, яку ось тепер враз утратив; розпучливий жаль скрутив вужівкою серце.

«Кому оці світанки яснітимуть? Хто їх сопілкою зустріне, чия пісня землю на сон заколише?»

Він згадав усе своє життя від початку і не пожалів, що так жив; лише банно було, що не йшла з ним поруч та, яку завжди, до старості кохав... І відчув тепер Опришко виразно, як ніколи, – бо й ніколи було, – як по-парубоцькому молодю любить він Марію Ковбанючку, Іванову маму, перше й останнє своє кохання.

«Ой, Маріє, Маріє, як марно пішло все на цьому світі... Затоптали нашу землю при битому шляху, та й нас з тобою розтолочили».

Він так бажав тепер її побачити – сиву, струджену й похилу, з тими темно-синіми очима, які не зблякли від праці й літ.

Мабуть, чула Марія серцем Андрієву мову, мабуть, його думки застукали в її шибку на світанні, бо вийшла на дорогу до царини і вдивилась у тремтливий серпанок над полями за трактором. Вчула тупіт, людей побачила, підбігла, зупинилася, і руки, підняті вгору, зів'яли.

– Куди це ви його ведете, люди? – скрикнула.

– До Пацикова кози кувати! – відповів Михасюк. А плесканий Лесько ошкірився:

– Скажіть, вуйно, Василеві, най не бариться, бо не залишиться для нього, то шкодувати буде.

Сине, опухле обличчя Опришка розпогодилося, і ранішній промінь сів скупкою усмішкою на губи. А позаду нього червоніли невиспані очі й сльозилися люттю та злою радістю помсти.

Опришко зупинився.

– Розв’яжи руки, Пушкарю, втікати не буду.

– Розв’яжеш йому, Маріє, як дошками забиватимуть, – відповів Пушкар.

Марія схлипнула, підбігла до Андрія і припала до його грудей. Він схилив кудлату голову до її чола, хотів щось сказати, а слова забулися...

– Отак-то, небого...

Виминув Марію, і пішли вони далі в напрямі до колишньої сільради. Дивилася Марія ім услід, і була вона тепер одним болем, розпучливою тугою, і цей біль, і туга, і давнє кохання повернули їй молодість. Мов дівчина, перескочила перелаз і побігла гусячою толічкою вниз до школи.

У приміщенні сільради – голі стіни. Нових портретів ще не навішали. На столі – чорнильниця й папір. Пушкар інсценує суд.

– Коли вперше знюхався з комуністами?

Опришко глузливо оскалив зуби.

– Ти, Миколо, змахуєш за цим столом на осідлану корову. Веди в Коломию та передай німцям, ті, напевно, краще вміють протоколювати.

– А в нас не німецька влада, а українська. На! – Пушкар тицьнув Опришкові перед очі бандерівську відозву. – Приколи її, Леську, до дверей, щоб кожний бачив.

– Задницю нею витреш, та не свою, а німецьку, коли тебе покличуть, – процідив Андрій.

Схопився Пушкар з-за столу, вдарив Опришка по лиці. Плюнув Андрій кров'ю в Пушкареве обличчя.

– Ти лише зв'язаного бити вмієш, гадино!

Пушкар шаленів.

– На р-раз-з... За мене! Два... За Якубського! Три-х-х... За межі! На! На! Маєш-ш... – він задихався і бризкав слиною.

Опришко заточився, відлетів у кут; звідти його штовхнули наперед і почали ним жбурляти від стіни до стіни; били палицями по крижах і голові. В Андрія текла кров з носа й вух, але він ще не падав.

– Почекайте, газди! Я маю з ним рахунок! – почувся з дверей голос. – Що, вуйку Андрію? – наївився до Опришка Василь Ковбанюк. – Відай, у цій кімнаті ви мене ганьбили два роки тому. То, може, поквитаємося, щоб я боржником у вас не був?

Андрій глянув на Василя і вперше тепер помітив, що він на диво схожий на матір. Справді, нічого немає бандитського в його очах. Мав Кривда рацію колись... Можливо, він зараз і вдарить, та невміло. Невміло, бо за плугом батько вчив ходити, а вдарить, бо Опришко сам штовхнув його до Пушкаря своєю недовірою. Дивився на парубка, як батько на сина, згадав суперечки з Кривдою, Іваном, і докір сумління вперше загриз серце.

– Бий і ти, Василю, – зітхнув. – Ти один серед цих усіх маєш за що мене бити.

Підвелась було рука у Василя й опустилась. Скреготнув зубами, вибіг із сільради.

Знову накинулись на Опришка. Кожний хотів ударити найдошкульніше. Андрій упав.

– Що ви робите?! – на мить зупинив самосудців крик з дверей.

Оглянулися: на порозі стояв блідий Шинкарук. Михасюк зневажливо махнув на вчителя рукою. Опришка знову били палицями по спині і глумилися.

– Зупиніться! – закричав не своїм голосом учитель.

Пушкар завжди шанобливо ставився до вчителя, а тепер гаркнув:

– Не ваше мелеться, не відгортайте!

– Таж ви уб'єте його!

Учитель кинувся між оскаженілих карателів, тремтячою рукою затримав Михасюкову палицю і зойкнув від болю.

– Я... я не дозволю... Самосуду не дозволю!

– Ви що, за комуністів прийшли заступатися? – Михасюк схопив учителя за барки. – Дивіться, щоб і вам...

Від образи Шинкарук пополотнів. Навідліг ударив парубка долонею по лиці.

– Шмаркачу... Ти смієш мене за груди шарпати?

Михасюк охолов, відступив знічений.

– Я за людину, не за комуніста... При кожній владі є суд. І ви не смієте, не смієте самі розправлятися! – Шинкарук стояв посеред кімнати і переводив лютий погляд з одного обличчя на друге. – Ідіть геть звідси, нелюди!

Він нахилився над Опришком і розв'язав йому руки. Андрій ще мав силу підвестися. Хапаючись за одвірок, вийшов з сільради і, спираючись на тини, поплівся не на Дідицьке, а мимо хат Якубського до камерального лісу.

Ніхто не дивився йому вслід. Стояли збентежені. Пушкар змотував воловід, Лесько сунув за грубу палицю.

– Це ви так Україну почали будувати? – бридливо здригнувся Шинкарук. Глянув на афішу, приколоту до дверей, швидко вийшов на вулицю.

На толоці зустрів Богдана. Хлопчина біг до батька, голосно схлипуючи.

– Вірочка!.. – він закушував губи, щоб не плакати вголос. – Мама сказала...

– Сказала... – незадоволено мовив Шинкарук.

– А ти все таїш, таїш від мене... За що ж її... За що ж її мали арештувати?

Шинкарук пригорнув сина.

– Ох, як я їх ненавиджу! – хлипав Богдан.

Батько мовчав. Він не мав що сказати синові. В самого душа спустошилася. До цієї хвилини, до розправи над Опришком у нього була ще якась надія, віра... Тепер не було в серці нічого. І він не міг порадити синові, кого треба ненавидіти, – весь світ чи себе самого.

Шинкарук помітив на вилозі Богданової блузи жовто-синю кокарду. Видно, ще вчора причепив її.

– Викинь це геть, – сказав і простягнув руку до грудей хлопця.

– Ні, ні! – відступив Богдан. – Ні, не відбирай і цього. Ти ні в що ніколи не вірив, і тобі добре. А я не можу так...

Хлопець повернувся й, ніби не чуючи батькового запитання: «Куди йдеш?» – подався до села, незалежний, дорослий.

Шинкарук довго стояв серед толоки, пониклий і розгублений. Розумів: Богдан нині, в цю хвилину, вибрав свою дорогу в житті. Сам. Син перестав довіряти

батькові. Чому? Де й коли батько допустився помилки, що втратив нині ще й другу дитину?

Богдан ішов, не озирався. Високий, шпичкуватий підліток сьогодні вперше зустрівся з життям, і воно його повело.

– Вернися! – гукнув Шинкарук навздогін.

Може, й не чув. Дорогою віддалявся до читальні, де вже збиралися люди.

VII

За спущеними шторами – непевна ніч. Із спальні долинає густе сопіння. Дружині экс-міністра ще сняться бали й почесні. Бендас нервово походить з кутка в куток у своєму кабінеті, в нього зараз таке відчуття, наче йому на голову гультіпаки-студенти накинули мішок, – було подібне ще замолоду в Кракові, – але чомусь ще не б'ють. Як дочекатися ранку, адже мусить все це з'ясуватися!

Навальний стукіт у двері – мабуть, чобітьми. Отетерілий Бендас застигає посеред кімнати – це вже б'ють! – усе пропало, його прийшли арештувати.

Різкий наказ відчинити негайно виводить професора з отупіння. Кидається до дверей, тремтячими пальцями повертає ключ, сахається в глибину коридора.

Зневажливо минаючи господаря, до кімнати широко ступив офіцер з емблемою черепа на вигнутому круглому кашкеті. Трое молодих військових у пілотках штовхнули Бендаса до вітальні. Офіцер зажадав документів.

Екс-міністр довго порпався задубілими пальцями в кишенях, поки добув паспорт. Офіцер пильно глянув на документ, здивовано повів очима по тремтячому обличчю професора і повернувся до молодих військових.

– Вас фюр айн місферштендніс?[1 - Що за непорозуміння? (Нім.)]

У Бендаса на мить відлягло від серця. Він аж тепер помітив на їхніх темно-зелених пілотках тризубці, а на рукавах жовто-блакитні пов'язки.

Один – високий, з швидкими очима, заговорив по-українськи:

– Ваше прізвище Бендас?

– Достовірно так, – вклонився професор.

– Колишній професор Краківського університету?

– Достовірно так! – прояснів Бендас.

Іронічна посмішка майнула під м'яким рудим вусиком військового:

– Міністр освіти?

Бендас розгублено бликнув очима. Хто це прийшов до нього серед ночі? Жовніри українського війська, якого ніхто ніде ще не бачив, чи новостворена українська поліція? Відповів затиноючись:

– Власне, ні... Тобто так... Але це трапилось, що так скажу, майже випадково. Я... професор-славіст.

– Заспокойтеся. Нас не цікавлять зараз ваші посади і функції. Наш нічний візит до вас майже випадковий. – Він звернувся до офіцера по-німецьки: – На вулиці Зіморовича мешкає професор-славіст Бендас, а не Мохнацький. Сталася прикра помилка.

– Цум тойфель! – гаркнув німець. – Де ж тоді він? Не знаєте випадково, пане професоре?

Бендас зорієнтувався, в чому справа. Шукали Мохнацького, а потрапили до нього. На якусь мить заворушилася людина в малому Бендасовому серці. Та, ворухнувшись, збудила диявола заздрості й злоби, і він нагадав про те, що, зрештою, й не забувалося: «Ви свиня, професоре. Така, як і була».

– Знаю, – відповів. – На Замарстинівській. Це в другому кінці міста.

Офіцер полагіднішав. Він глянув на годинник, примружив очі і, зміркувавши, що допитуватись до квартири Мохнацького не вистачить часу, попросив зовсім ласкаво:

– Будьте добрі, проведіть нас.

– Але ж ніч, такий час... – пробував відмовитися Бендас.

– Назад привезе вас наша людина! – зовсім не в тон попередній просьбі прозвучав наказ.

Бендаса відпустили тоді, коли він серед нічної темряви вказав на будинок Мохнацького.

Супроводжував його в автомобілі високий військовий з рудими вусиками і швидкими очима.

Професор намагався переконати себе в тому, що він виконав лише наказ озброєних людей.

– Що зроблять з Мохнацьким?

– Нічогосінько. Порозмовляти хочуть.

Бендас знав, що це не так. Але не хотів ставати віч-на-віч з своїм сумлінням, що десь там таки шкреботалося в грудях, немов павук у сірниковій коробці, й шепотіло докірливо: «Це твоє останнє слово в дискусії... Останнє...» Тому почав нав'язувати супутникові розмову.

– Яка приємність бачити українських жовнірів!

Військовий повернув голову.

– Ви, наскільки мені відомо, не чистокровний українець.

– Я? (Звідки він мене так добре знає?) Ну, не зовсім. Мій батько – онімечений поляк із Шльонська. Проте я... Моя мати – щира українка з відомої родини...

Військовий захихикав.

– Мабуть, це виняткове сплетіння кровних зв'язків з трьома націями й сприяє тому, що вам при кожній владі щастить займати недругорядні посади.

– Ви дозволяєте собі глузувати...

– Аж ніяк. Польський уряд врахував ваше походження по батькові, український – по матері. На жаль, він проіснував мінімально коротко. Ви народилися під щасливою планетою, професоре. Німці оцінять заслуги вашого батька перед германською нацією, ви не залишитесь без хліба. Не ображайтесь... Я говорю це щиро і трохи з заздрістю. Моя мати українка, а батько – українізований поляк... І ні краплі германської крові...

Після тривалої мовчанки Бендас спитав обережно:

– А що буде з урядом Стецька? Невже нема ніякої надії на самовизначення України?

Відповідь була непряма.

– Якщо хочете зробити щось корисного для нації, зв'яжіться з Українським крайовим комітетом.

– Щиро дякую... Ось ми вже й приїхали. Чи я ще побачуся коли-небудь з вами, добродію?

– Цілком можливо. Я вступаю на службу до української поліції.

– Нічого не розумію. Яка ж влада буде в нас – німецька чи українська?

– Думаю, що це не особлива проблема для нас з вами. Головне, що не більшовицька. Про вас я чув у Кракові, коли вчився в школі української поліції. Я гадаю, що немає вам поки що потреби афішувати своє споріднення з німцями.

Все-таки сорочка ближча, ніж кожух.

Бендас остовпів. І про це знають?

Та, здається, про журналістську практику професора військовий не знав нічого. Він подав руку Бендасові, дружньо потряс нею.

– До побачення. Мое прізвище Якубський.

– Дуже приємно, дуже приємно, – захлинався Бендас, вилізаючи з машини.

– Слава Україні! – Якубський змахнув рукою вгору і кивнув шоферові, щоб їхав.

Збентежений Бендас пробелькотів услід:

– О пане...

В цю ніч Юля не спала. Останнім часом вона не могла спати ночами. Вдень хилилася зморена, важко дрімала, скоцюрбившись клубочком на отоманці, вдень засинала й дитина в помітно випнутому животі, і хіба що тільки різкі викрики гітлерівських солдатів і зухвале ревіння мотоциклів проганяли з Юлиних очей дрімоту.

А вночі дитя стукотіло, било ніжками, спиналося десь там на ліктики, підводило голівку, немов хотіло запитати: «Мамусю, татко повернеться, чи я, ще не народившись, стану сиріткою?»

О, це було настирливе, болюче запитання. Дитя раз у раз повторювало його, обіймало рученятами саме серце матері, смикало, до болю стискало й просило відповісти.

Мати гладила під сорочкою живіт і шепотіла крізь сльози:

– Любе мое, засни. Все буде добре...

Але передчуття не віщувало добра. Не приносив його кожний наступний день.

У перші дні війни Кривда вирішив евакуюватися на схід разом з деякими викладачами університету. Щодня приходив додому пригнічений, до невпізнання нервовий і дразливий. Кожного разу, тамуючи роздратування, пробував розмовляти з тестем. Але Мохнацький впертою мовчанкою відповідав на його наполегливу пропозицію негайно виїжджати. Професор нагадував тепер дідугана, який чіпляється за одвірок старої хати, коли діти переселяються в іншу.

– Зрозумійте ж, нарешті, – кипів Антін, – нікому з нас не можна залишатися. Фашисти не пощадять ні вас, ні мене, ані Юлю.

– Ви ідьте, – мовив Мохнацький. – Я не піду трясти по світу старими кістками. І куди, куди? Під голе небо, від села до села, з міста до міста – у вічному страху й невигодах... Ні, ні. Це не для мене. Що громаді, те й бабі...

Просила Юля і бачила: марно.

– Нічого мені не зроблять, – переконував сам себе Мохнацький. – Нічого не зроблять... І чого втікати? Усім втекти, щоб легше було тут німакам господарювати? Я не впізнаю вас, діти мої...

Розуміли обое: батьків докір справедливий. Але сьогодні неможливо будь-що зробити. Йти поодинці в підпілля – що це дасть? Все сталося так несподівано. Армія відступає, підприємства, організації евакуюються, ніхто не дає ніяких розпоряджень, крім евакуації. Навіть Мирона ніде не видно. А їхати без батька – він же старий і немічний. Залишилися всі.

За день перед приходом окупантів до них забіг Сарабай і в хату, повну журби й нерішучості, вніс хвилю свіжої бадьорості, що бризкала з його гарячково збуджених очей. Мирон був тепер схожий на того відчайдушного юнака, який колись вимагав влаштувати втечу для Юлі з тюрми на вулиці Лонцького, а під час жовтневої демонстрації два роки тому говорив: «Я звик зубами гризти життя. Спокою боюсь, щоб не занудило, бува».

«Радіє, що спокій минув?» – ворухнулося в Антоновому серці неприязне. Але тільки на мить. «Ні, Мирон розумний і найбільш рішучий серед нас. Таким був

завжди. І тепер він перший знайде вихід із становища, струсоне тих, хто злякався або розгубився серед цієї раптово розшалілої грози».

– Що нового, Мироне? – спитали разом Антін і Юля, і професор запитливо виставив сиву борідку, зупиняючись на порозі спальні.

– Буде жити! – радісно зітхнув Сарабай і знітився. Він уперше помітив тінисті плями на дрібному Юлиному обличчі, вільно скроєне плаття на її колись стрункій талії. Зніяковів, наче винний у тому, що безнадійна любов до цієї жінки не минає навіть тепер, коли вона чекає дитини від Антона, коли Мирон сам уже зрадив своє кохання, цілуючи непритомну Віру, яка в ці дні боролася зі смертю. Тихо повторив: – Буде жити, поправляється...

Але ніхто його не зрозумів. Антін пильно глянув на Мирона; злегка знизавши плечима, Мохнацький куйовдив пальцями борідку, скося зиркаючи на Юлю, і тільки вона жіночим інстинктом відчула, що Мирон говорить про людину, яку покохав. А десь глибоко, у тих несходжених душевних нетрях, у малесенькій клітинці серця, давно наглухо окутаній любов'ю до своєї сім'ї, щось ворухнулося, тьохнуло і боляче обірвалось.

– Ми не знаємо, про кого ти говориш, Мироне.

– Аа-х!.. – Сарабай побагровів, наче той юнак, у якого вивідали таємницю першого кохання. – Казьо або Марина не казали вам нічого? А мене вдома не було кілька днів. Це я про ту дівчину, яка була зі мною у вас на банкеті. Її поранило першого ж дня, коли бомбардували Замарстинів... Я приніс її тоді до Казя напівживу, – розповідав Мирон і бентежився під здивованими поглядами друзів. – Але я про важливіше прийшов сказати, – він провів долонею по обличчю, немов стер з нього ніяковість, і в очах знову спалахнув відчайдушний сарабаївський вогник. – Я прийшов сказати, щоб ти, Антоне, якомога швидше попрощався...

Мирон замовк, зустрівшись із зляканими Юлиними очима. З них збігла враз ревнива цікавість – чому саме тут, на Замарстинові, настиг Віру осколок? З серця спливла гіркота, яка плеснула було й залила те ніжне й незабутнє, що залишилось в ньому з дівочих днів... Тепер Юля знову була тільки дружиною і матір'ю.

– Як – прощатися? – ледве прошепотіла вона.

Сарабай помовчав. Він прийшов сказати, щоб вони йшли обое. Але ж Юля...

– Ми з Антоном ідемо в підпілля. За ці дні я зв'язався з Круком на Тернопільщині. Радились в обкомі. Наш намір схвалили, ми зникнемо.

Юля, та сама Юля, яка колись не боялася йти в пастку польської поліції, коли викрадала Антонів рукопис, та, що не зойкнула на допиті в Костельницького, тепер злякалася самотності, впала грудьми на стіл і затряслася в риданні, захлипала, склавши руки на животі, наче від болю.

– А як же я... Як?

Антін узяв її за плечі, витер долонями сльози з щік.

– Будь мужньою, Юлечко. До кінця...

Того вечора вони й пішли.

...Не спала ночами. Не давало спати дитя. Прислухалася до кожного шурхоту за вікном.

Здригнулася від грюкоту в двері, настирливого дзвінка й команди:

– Ауфмахен![2 - Відчинити! (Нім.)]

Схопилася, вибіг із спальні професор.

Квапно одягнувши халат, Юля підійшла до дверей.

– Хто?

– Ауфмахен! – вдарила хрипка відповідь разом з стуком чобота в двері.

Професор заступив собою Юлю, відчинив.

Трое військових з камінними обличчями увійшли в коридор і, не питаючи дозволу, ступили до вітальні.

– Документи!

Офіцер кинув погляд на фотографію в паспорті, згорнув паспорт.

– Це ваша дочка? – показав на Юлю.

– Так.

– Заміжня?

– Вдова, – квапливо пояснив професор. – Місяць тому зять помер від туберкульозу.

– А може, з совітами втік?

– Ні, – твердо відповів Мохнацький.

Офіцер підморгнув військовим у пілотках. Ті цинічно розглядали Юлю з ніг до голови, перешіптувалися, кивали на її красиве обличчя. Юля зрозуміла небезпеку. Опустила руки, впали поли халата, показавши розповнілий стан. Гидливо скривилися.

– Одягайтеся, професоре, підете з нами! – наказав офіцер.

Мохнацький стояв зацікавлений, зляканий. На круглому кашкеті гітлерівця з'явився череп. Він чув уже про цю емблему. Гестапо.

– Ну, швидко, швидко!

– Куди? – вимовив пересохлими губами. – Я... прошу зважити на мій вік і...

– Шнель, шнель!

– Я нікуди вночі не піду, – відступив професор назад.

Юля підійшла до офіцера.

– Не забирайте його. Він старий, він професор!

– Якраз тому нам і потрібний ваш батько, – глузливо посміхнувся офіцер. – Треба вирішити одну наукову проблему. Не бійтеся, фрау, вранці він повернеться.

Мохнацького виводили. Поглядом, повним відчаю й любові, він приголубив Юлю, схлипнув глухо. «Чому ми не послухали Антося?» – хотів сказати, але опанував себе і промовив спокійно:

– Не забудь на ранок приготувати міцної кави, любочко...

Юля не плакала, не ридала. «Будь мужньою до кінця... Мужньою до кінця...» – повторювала в думці і стискала зуби, щоб не закричати. Мовчки дивилася, як штовхнули батька в коридор, за ним поповзли дві пілотки й кашкет. Потім кашкет повернувся, показавши вишкірений череп мерця, череп враз став великим, як людське обличчя, клацнув зубами і зник за дверима.

Зовсім далеко, наче в довгому тюремному коридорі, глухо брязнув замок.

– Та-а-а-тку! – в нестямі закричала Юля і непритомна впала на підлогу.

VIII

Вірі ставало краще з кожним днем. На початку липня – над містом догулювала тополина заметіль – дівчина вже могла стояти біля вікна й дивитися-дивуватись, звідки береться оте лапате, пухке сніговиння серед літа, від якого небо хмариться і наче холодніє, сивіють голови кленів і людей.

А в грудях боліла рана. Лікар, Казів знайомий, вийняв з-поміж ребер осколок ще тоді, коли Віра лежала непритомна. Тепер вона часто брала на долоню важкий

шматок сталі, схожий на жилакувату дубову тріску, що вилетіла з-під сокири дроворуба, дивилась, і самій було чудно, що може бачити зблизька і мацати пальцями смерть.

Не ту смерть з косою, що уявлялася в дитинстві, не ту, що мучить агонією знесилене тіло, коли людині настає час умирати, а неприродну, жорстоку смерть від заліза.

З цього шматка можна було б зробити цвях і ним прибити нову віконну раму в новій хаті, штолю для коня на зимову ожеледь, пучок голок, якими дівчина вишила б скатертину на святковий стіл або весільну сорочку коханому...

Смерть від заліза. Віра пережила її, відчула, переболіла, збагнула, але не злякалася. Навпаки. Чим більше придивлялася до гранчастого осколка, тим краще починала розуміти, що боятися цієї смерті – значить загинути. Вбивати її треба. Заради життя.

Ловила себе на думці, зовсім недавно чужій і незрозумілій: скільки куль можна відлити з цього осколка, скільки смертей можна знищити у відплату за одну?

На вулиці серед тополиної заметілі снувала смерть. Вона свавільно реготала, гаркала на людей, вистукувала чобітьми, розмовляла чужою мовою, вигравала марші на губних гармошках.

Віра, колись така байдужа до того, що робиться на світі, тепер відчувала, як народжуються в глибокій схованці її душі, ворущаться, печуть ненависть і зло.

«Чого їм тут треба? Чим ми завинили, що вони прийшли нас вбивати і палити?»

Вірі хотілося жбурнути цим шматком сталі в обличчя рудому солдатові, що недбало розвалився на парканці, димить цигаркою і спльовує, топче те саме місце, де колись стояла вона, обійнята першим коханням, мов полум'ям. Тоді на землі цвіли півонії – тепер зів'ялі й розтоптані, тоді ясніло небо – нині його заволокла юга.

У грудях болить. Що там болить? Слід від осколка, безсила лють, від якої хочеться по-дитячому гризти кулаки, чи, може, слід від туги за коханим? Якою

наївною була вона, коли думала, що від кохання болить лише серце.

А тополиний пух чіпляється за волосся дітей, жінок, і зловісним та страшним здається оте сивіння світу. Ось поспішає якась молода жінка, незграбно заносючи повним животом. У неї побіліло волосся, страшно дивитися на її голову, хоч на ній тільки пух. Біжить просто через дорогу до Казьового будинку, рвучко відчиняє хвіртку.

Та це ж Юля!

Увійшла. Темні підкови під темними очима, знесилено опущені плечі, відчай болісно стулив губи. Стоїть перед нею Казьо з німим запитанням у погляді, і Віра склала долоні на грудях.

– Батька забрали вночі... Гестапо... – прошепотіла, рукою провела по чолу, по волоссю.

Не злетів тополиний пух. Немов свіжа паморозь обсипала пасма волосся і прилипла до нього навечно.

Довго мовчали, наче вшановували пам'ять. Всі зрозуміли: не повернеться більше професор Мохнацький, закінчилась його дорога. Полум'я смолоскипа, яке завжди піднімалося вгору, скільки його не нахиляли донизу, погасло.

Ця вістка була останньою краплею, що переповнила чашу тривожних сподівань, побоювань і очікуваного горя. Всі стали враз самотніми, мов птахи, яким зруйнували гніздо. Вістка була неймовірно страшною. Надто несподівано відійшов той, хто непомітно, але міцно увійшов у життя близьких йому людей і мимоволі став володарем їхніх дум і помислів.

На якусь мить життя здалося безнадійно пропащим, і Віра також втратила останню крихту надії на своє щастя. Все загине. Всі загинуть. Кого пощадять, коли Мохнацького, вченого з світовим ім'ям, не пощадили?

Рана, в якій загніздився біль від осколка, ненависті й розлуки, запекла, і кров просочилася крізь бинти і плаття.

– Кінець... Поїзд пішов під укіс...

Казьо ніби прокинувся від отупіння. Він уклав хвору Віру в ліжко і, розпрямляючись, відчув, як важчають його руки, виростає мізерне тіло, а дике обурення робить його велетнем, силачем.

– Поїзд піде під укіс! – промовив він. – Тільки не наш. Не наш, пане дзею!

Юля мовчала. Вона залишила ще вночі у своїй хаті всі сльози й відчай. А зараз тільки виразніше заясніли пасма волосся, наче вони вміли наливатися тим горем, яке вже не могло вилитися зі слізьми.

Мирон Сарабай повернувся з Тернопільщини до Львова. Вони з Антоном перебували весь цей час у селі недалеко від Підволочиська у матері Стаха Кручковського – колишнього товариша по підпіллю. Перші тижні впертих намагань створити хоч невеликий підпільний осередок пройшли марно. Серед сільської молоді, задурманеної політичними гаслами, заляканої куркульськими розправами, важко було знайти людей, які схотіли б чи зважилися іти в підпілля.

– Ні, ні... Почекаємо, най ся розвиднить, – ніяково відмовлялися.

Кручковський мав надію на робітничий Львів. Але з ким зв'язатися і як? Хто залишився там з своїх і живе легально, не викликаючи підозри в окупантів? Перебирали в пам'яті всіх, кого знали, колишніх членів КПЗУ, і не знаходили такого, хто не був би активістом при радянській владі і не мусив відступати або переховуватися зараз.

Врешті Сарабай згадав. Хто пам'ятає зморшкуватого Дзядека? Як же не знають? Він був якийсь час секретарем окружкому. В нього трагічно склалася доля. Після розпуску КПЗУ він перейшов за Збруч. Але там його затримали прикордонники, передали органам внутрішніх справ, і Дзядек був засуджений як агент іноземної розвідки. Факт сумний, але факт. Його звільнили у 1939 році. Він повернувся до Львова, працював електромонтером, у партії не поновлювали. Якось Сарабай зустрівся з ним. Розмовляли в нього дома за чаєм. Дзядек тяжко переживав заподіяну кривду, обурювався несправедливістю, але на запитання Мирона, які у нього зараз погляди і ставлення до радянської влади, відповів, – украй здивований:

– А до чого тут погляди? Хіба їх міняють, як улан коня? На твою думку, той повинен залишатися комуністом, кого не скривдили? Я ж не підганяю ідей до свого живота й шкури.

Антін залишився з Стахом, а Сарабай вирушив до Львова. Він щасливо розминувся з патрулями при в'їзді до міста, а потім змішався з людським натовпом.

Поглинений суперечливими роздумами, зупинився біля дверей Дзядекової квартири і довго не зважувався натиснути на білий гудзик дзвінка. Вдома чи ні? Впізнає чи вдасть, що вперше бачить? Схоче взяти на себе небезпечне завдання?

– Хто там? – почувся сухуватий голос у відповідь на короткий дзвінок.

– Тут живе електромонтер Дзядек?

Двері відхилились, і в щілину просунулася лиса голова. Поморщене обличчя насторожилося, шия, що нагадувала гофровану трубку від протигазу, витягнулася.

– Мирон? Ти як? Ну, заходь, заходь швидше.

Променисті зморшки збіглись довкола очей.

– На яких правах вештаєшся нині?

– На пташиних.

– У Львові живеш?

– Ні...

– Гм-м... А я, як бачиш, користуюся благами в новій Європі. Не чіпають... Мало того, з Українського крайового комітету приходив якийсь – референтом назвався – і пропонував роботу.

– Та це ж чудово! Якщо не погодилися, підіть тепер і скажіть: передумав. Негайно. Вам треба жити в місті. – Сарабай сів на табуретку біля умивальника. – Ви знаєте, чого я прийшов?

– Догадуюся. Викладай, викладай усе без папірчиків і дипломатії. Свідків у хаті нема, телефону – теж.

Сарабай говорив коротко. В нього такий план: Дзядекові треба розвідати, хто з колишніх підпільників або й не підпільників, але людей певних, залишився в місті, на якому вони зараз становищі, чим дихають. Він – електромонтер, спеціальність для такої справи вдячна. Хай на це піде три-чотири місяці. За той час на Тернопільщині їм удасться щось зробити. Упоравшись, Дзядек зайде до Казя Сарабая на Замарстинівську. Казьо дасть знати Миронові і принесе від нього пароль...

– А далі як? – засумнівався Дзядек. – Ми ж тоді мусимо десь зустрітися, обговорити план дій. Як намітимо день, годину, місце? Все це, бачиш, дуже складно. Прийти вам з Тернопільщини до Львова і чекати тут, поки Казьо обійде з паролем наших, ризиковано та, зрештою, і неможливо. Вас схоплять. Добре було б дати якийсь сигнал, коли прийдете. А перед тим за тиждень-два обійти з паролем, додаючи: «За стільки-то часу після сигналу». Але який, щоб усі знали? Магістрат підірвати, чи що? – пожартував.

– Ви маєте рацію, – задумався Сарабай. – Магістрат висадити в повітря нам не вдасться... – Враз він пожвавився, і в очах блиснули хитрі іскорки. – Нічого... Сигнал буде. Казьо вам скаже який, коли прийде з паролем. А тоді... Давайте намітимо місце.

– Думаю, Личаківський цвинтар.

– Так. Біля гробниці капелана Стажинського. Куток глухий. Знаєте де?

– Це з того боку, від Погулянки.

– Отже, хай буде через день. Година четверта. Домовились?

– Ніби так. Тільки що за сигнал?

– Пораджуся з хлопцями, придумаємо.

Сарабай згадав про Марію Шварц, колишнього організатора політшкіл в КПЗУ. Цікаво, де вона тепер? За радянської влади працювала парторгом на ткацькій фабриці. Можливо, виїхала. Треба дізнатися. З її допомогою можна б почати організацію підпілля серед ширших кіл.

– Про арешт польських учених чув?

– Дещо чув. А ви докладно знаєте?

– Те, що й усі. Кілька десятків забрали і – камінь у воду. Ніхто не знає.

Попрощалися. Сарабай вийшов через подвір'я на вузьеньку Бляхарську вулицю і провулками поспішив до Краківської площі, де жила колись Берта Шварц з дочкою. Якщо не виїхали, стара буде вдома. Вона повинна впізнати Мирона. Адже в її сутеринах колись таємно збирався їхній осередок, у Берти Антін лікувався від рани. Вона скаже, де Марія.

Берта затряслася, побачивши на порозі незнайому людину. Очі, повні панічного жаху, застигли мертво.

– Марія? Яка Марія?... Я не знаю... Повірте мені, тут нема ніякої Марії.

– Заспокойтеся, пані Шварц, – Мирон лагідно зупинив Берту. – Я – Сарабай, товариш вашої дочки. Не впізнаєте?

Полуда страху повільно спливала з зіниць матері.

– Сарабай?... А-а, Мирон... Пам'ятаю, пам'ятаю. А вам нічого не кажуть німці? – спитала і знову насторожилася.

– Я не живу у Львові. Мені треба бачити Марію. Де вона?

Берта мовчала. Вагання переливалося тінями в зляканих очах, підійшла ближче і сказала пошепки:

– Вона ховається. Комуністів арештовують. Та й не тільки комуністів. Ви, напевне, знаєте про вчених... А вони ж не євреї. Нам у сто разів гірше. Як уже Мохнацького, таж то така фігура...

– Що – Мохнацького?!

– Забрали. А ви хіба нічого не чули?

Сарабай витер краплі холодного поту з чола. Цього він не чекав. Навіть не припускав у думці чогось подібного. Сьогодні мав зайти до Казя, дати йому завдання, побачити Віру... А професорові і Юлі привіт передати від Антона. Забрали Мохнацького... Перед очима майнув образ професора, а поруч різьбленим силуетом – спотворене розпачем обличчя Юлі.

– За що ж його? – вирвався стогін.

– Не знаю, – похитала головою Берта. – Нічого не знаю. Ми, євреї, чекаємо, коли утворять гетто. Кажуть, незабаром. Там, може, спокійніше буде, там і Марію не знайдуть.

– Що ви говорите? – Мирон глянув на Берту, мов на божевільну. – Євреї чекають на гетто? Як ви можете таке...

– А що інше, що інше? – В безнадійному сумі Берта опустила на подолок вузлуваті руки. – Кажуть, буде утворена єврейська громада з юденратом, з своєю поліцією. Там буде легше. А зараз на вулицю не можна вийти. Б'ють, штовхають, на тротуар ногою не ступиш, на всіх магазинах, трамваях – «юден ферботен!» З центральних кварталів повикидали людей на вулицю – йди куди хочеш. А там хоч притулок буде.

Сарабаєві важко було повірити, що він чує ці слова з уст єврейки. Та невже вони не уявляють, що таке гетто?

– І Марія так думає?

– І Марія... Вона лише в пророцтва не вірить. Та й добре, що не вірить... Бо ми, старі євреї, знаємо... Ой, знаємо! Кров Назарея на голови юдеїв. Так буде.

Сповниться проклін вашого пророка. Так буде... Але кожний день життя дорогий. Я тільки прошу Бога, щоб послав мені смерть раніше від Марії. Цим і живу. А загинути всім... усім... Так каже рабин, так кажуть усі старі євреї.

– Не треба так... – мовив Мирон. – Люди винні, вони й розплатяться за злочини. І люди переможуть лихоліття. Тільки не покорою і смиренням. Не треба піддаватися почуттям приреченості. Боротися треба всім, і євреям теж. Я хочу побачити Марію.

Берта якийсь час мовчки похитувала головою, і Мирон бачив, як її очі наливаються докором і ненавистю. Раптом вона ніби прокинулася від сну, закричала:

– Не піде Марія більше з вами! Ідіть, геть ідіть! Досить уже того, що я натерпілася через вас. Відколи виросла моя дитина, на ноги стала, не було мені спокою. Вічний страх, обшуки, переховування. А інші жили, жили! Тільки ми гнані, як собаки, як дикі звірі! Геть, геть ідіть, я більше не віддам вам дочки!

Стара у відчаї біла головою об стіну. Враз обм'якла і важко сіла на старий, з вишкіреними пружинами фотель. Ледве чутно прошепотіла:

– Його кров упаде на нас і наших дітей... І нікому не буде порятунку... Ми станемо глиною для нової Вавилонської вежі. І ви будете глиною. Нами розчинять, а вами замісять. Цього хоче Бог, а він у нас один...

Сарабай повернувся до дверей. Не було потреби далі розмовляти з Бертою.

У цей час з другої кімнати несподівано увійшла Марія. Схудла, змучена, ніс ще більше видовжився, а обличчя спокійне, як у статуй.

– Марія!

– Добридень, Мироне, – привіталася і холодно подала йому руку. – Я чула вашу розмову. Мое сховище недалеко. В кімнаті є ніша. Це не надійне сховище. Але іншого немає. Тобі легко загубитися серед людей, а я зі своїм семітським обличчям не сховаюся ніде. Тому не осуджуй і не дорікай. Різко змінилися обставини, мусять мінятися і форми...

– Форми чого? – перебив Мирон, роздратований панахидним тоном її мови. – Форми боротьби чи ховання від неї? Ховання як самоціль, заради тільки свого власного життя? Я прийшов по тебе, Маріє. Невже ти думаєш, що все пропало, і ми поставлені на коліна? Чи так, як і твоя мати, ти віриш у проклін Христа?

– Я невіруюча, ти знаєш... Але з тобою піти не можу, не маю права... Я могла виїхати на схід, але ж мати... Не залишу й тепер... І не тільки її. Свій народ не залишу. Ти закинеш мені єврейський націоналізм. Як хочеш...

– Тим більше, тим більше! – Мирон схопив Марію за руки. – Що залишається для вас зараз, крім боротьби? Тож чи не краще загинути в бою, ніж над ямою, викопаною власними руками? Хто посіяв серед вас облудну надію на автономію в гетто?

– В гетто ми будемо всі разом...

– Вас зженуть туди, щоб легше винищити. А щоб цього не трапилося, треба євреям-комуністам іти в підпілля, з нами! Маріє, – Мирон заговорив спокійніше, – ти сьогодні підеш зі мною. Ми розпочинаємо велику боротьбу. Ти будеш першою, хто зробить лазівку в гетто, хто зв'яже майбутнє геттівське підпілля з зовнішнім світом. Таким зв'язковим може бути тільки єврей, чуєш?

Марія ледь помітно похитувала пониклою головою.

– Схаменися, ти ж Марія Шварц, Чорна Манька, бойовий наш товариш! Що сталося з тобою?

– Моя нація гине. І я буду разом з нею...

– Тож знай, – Сарабай відступив до порога, – за ваші страждання і смерть колись вам співчуватимуть. Та похвали не буде ніколи. Прощавай.

Мирон вийшов з кімнати. Марія вибігла за ним. Спинила, обняла, і голова її забила у нього на грудях.

– Простіть мені всі... О, ради Бога простіть!

Скрадаючись задвірками, Мирон наблизився до Казьового будинку. Пробила саме поліцейська година. Він тихенько натиснув на клямку – двері не зачинені – й увійшов до кімнати. Тихо. В хатніх сутінках розгледів білу подушку і на ній милу голівку.

Вірочка... Затамувавши подих, хвилину прислухався до рівномірного дихання дівчини і до биття свого серця. А воно враз усе забуло: професора, Юлине горе, Антона, Дзядека... Нічого ж на світі не сталося. Це він повернувся з роботи додому, трохи запізнившись. Молода дружина не дочекалася чоловіка, схилилася в ліжку над дитиною і заснула. Миронові не хочеться її будити – лише тихесенько підійде, схилиться і поцілує кохану в чоло.

Вірочка... Спить, по-дитячому підклавши під щоки долоні. Мирон милується її блідим личком, а самому дивно: коли це все трапилося? Звідки взялася ця чудна дівчина, яка зуміла своїм коханням, відвертим, наївним і чистим, як поцілунок дитини, перемогти його безнадійну любов до іншої? Коли ж це трапилося? Тоді, як вона стояла біля парканця, втікши з банкету? Коли він ніс її безвладне тіло і знав, що дівчина помре? Ні... Тоді був лише жаль, а не кохання. Аж розплющила Віра очі, озерні плеса, і зрозумів Мирон, що врятував її життя не тільки для неї...

Рівномірне Вірине дихання притихло перед пробудженням. Мирон кинувся до ліжка. Нагнувся, послухав. Дихає. Але згадка про те, що вона могла загинути, що взагалі її може не стати серед цієї розшалілої завірюхи, злякала Мирона. Легко торкнувся пальцями волосся, просив прокинутися.

Якийсь час сонні Вірині очі дивилися на нього й не впізнавали. Потім проясніли, блиснули радістю, Віра схопилася, забувши про біль у грудях.

– Мироне, ви? Прийшов-таки...

Сарабай узяв її за плечі, примусив лягти.

– Лежи спокійно. Ну... от ми й побачились. Не в неділю і не біля парканця...

– А я вже не вірила...

– Як твоє здоров'я?

– Було зовсім добре. Але після того нещастя з професором знову злягла. Сьогодні краще... До Юлі заходили?

– Зараз пошлю Казя. Він удома?

– Мабуть, у майстерні... Мироне... Відверніться, я одягнуся.

Але підвестись на ноги Віра не змогла.

До кімнати увійшов Казьо. Глянув на Мирона так, ніби вчора його бачив.

– Сервус, Мирку. Піти по Юлю?

– Іди.

Сарабай стояв біля вікна і в напруженні чекав, коли відчиняться двері й увійде Юля – розбита горем, зламана нещастям жінка, яку треба розраджувати.

Увійшла. Посміхнулася і поглядом попросила не висловлювати співчуттів. Мирон пригорнув її, провів долонею по волоссю, затримав у пальцях біле пасемко.

Юля запитала про Антона. Хай не приїздить і про неї не журиться. Казьо не дасть пропасти, є знайомий лікар... Та це ще й не скоро. Пізньої осені... Чи не чув Мирон чого-небудь про долю арештованих? Юля ходила в гестапо, відповіли, що нічого не знають, ніяких арештів не було. Не чув. І не треба розпитувати. Їх уже немає...

Мирон не потішав Юлю. Все на світі стало голим у своїй жорстокості й нещадності. Відійшли з побуту дипломатичні вуалі і добрий тон. Зникла фальш недововленості й співчуття. На карту поставлені життя і смерть. І люди зараз мислять лише цими категоріями.

Не вибачаючись перед жінками, Мирон і Казьо зайшли в майстерню і там про щось недовго розмовляли.

Потім Казьо провів Юлю додому. Прощаючись з Мироном, вона сказала:

– Перекажи Антонові, що я почуваю себе добре. А про це, – показала на волосся, – не згадуй. Я не винна. А втім... мабуть, воно мене якось зцілило. Мої жіночі слабості минули. Мені тільки шкода, що невчасно ми обзавелись сім'єю. Пішла б з вами. І скажи йому, щоб беріг себе. В мене залишився тільки він. І дитина. Колись була більша сім'я. Тепер я лише жінка... – додала сумно.

Юля й Казьо вийшли. Віра покликала Мирона. Він бачив, що дівчина хоче йому щось сказати і бентежиться, не може зважитися.

– Кажи, Вірочко.

– Мироне... Ти незабаром підеш. Вибач, що перейшла на «ти». Мені важко інакше. Я хочу, щоб ти вислухав... Це дуже важливо для мене, для всього мого життя.

Побляклі від недуги світло-зелені очі потемніли від затаєного хвилювання, бліде, змарніле обличчя налилося бентежною свіжістю.

– Я... я люблю тебе, Мироне. Люблю так міцно, що без вагання піду за тобою і розділю все, що зустрінеться нам на дорозі... Ні-ні, це не завчені слова гімназистки. Коли б були інші, я сказала б по-своєму. Так, як ніхто ще не казав. Але немає інших слів... Мироне, моя любов не може тебе зв'язувати. Я знаю... ти кохаєш Юлю, і вона варта...

Мирон стиснув долонями щоки дівчини.

– Не треба більше. Я також люблю тебе. Сильніше від смерті, яка благословила нашу любов. І тому я не загину, як не загинула ти, коли несла мені своє кохання. Я повернусь до тебе, знайду, де б ти не була...

Віра сахнулася його обіймів.

– Знайдеш? Чому – знайдеш? Я ж піду з тобою. Ще сьогодні. Ти не хочеш, Мироне?...

– Люба... Нам не можна тепер хотіти чогось для себе. В тебе ж батьки, і ти пойдеш з Казьом до них.

– Сама, без тебе? Як я буду без тебе? Місяці, роки, не знаючи, чи ти живеш... Ти мусиш взяти мене з собою.

Віра тамувала плач. Мирон мовчки гладив її косу і сам вагався. Але ж ні... Тепер, коли немає навіть криівок?

– Я не загину. Ніколи про це не думай. А ти поживеш сама, приглянешся до людей, навчишся розрізняти біле від чорного, золото від облуди – без нічиіх підказувань. І тоді будеш моїм другом, а не тінню. Увійдеш у життя з повноцінним квитком. Так ти колись сказала? Не плач, люба...

Віра схлипнула востаннє. Миронові слова звучали як вирок.

– Бувай здорова, Вірочко. Я знайду тебе, коли настане час. Мусить той час прийти.

Мирон обсипав поцілунками її очі, руки. Підвівся. Поправив вилоги піджака, як перед входом в аудиторію, і, зібраний, напружений, мов нерв, вийшов у пітьму липневої ночі.

IX

З щедрими дощами прийшла на Підкарпаття осінь. Порвалися нитки раннього бабиного літа, що тримали над землею парашут високого неба, і воно впало, зібгане в клоччя хмар, на посірілу землю. Швидко згасали осінні пожежі, спливали в потоки жовті озерця березових гаїв, замулювались падолистом червоні плеса бучини. Осінь закурликала журавлиними ключами, зашуміла буйними повенями, заспівала панахидами по селах на свіжонасипаних могилах.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Примечания

1

Що за непорозуміння? (Нім.)

2

Відчинити! (Нім.)

Купить: https://tellnovel.com/ru/vanichuk_roman/zhar-n-zupinis-podorozhn-y

Текст предоставлен ООО «ИТ»

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию: [Купить](#)